

Жозеф Фуше

Автор:

Стефан Цвейг

Жозеф Фуше

Стефан Цвейг

Стефан Цвейг (1881–1942), видатний австрійський письменник, одного разу сказав: «...історія Франції XIX століття без розгадки таких особистостей, як Фуше, була б неповною». Бідний церковний учитель, який починав разом з першими революціонерами, став мільйонером за буржуазної Директорії, герцогом і могутнім міністром поліції за Наполеона, сприяв відновленню монархії Бурбонів. Він, за словами Бальзака, мав «більшу владу над людьми, ніж Наполеон», якого переміг у психологічному двобої, як і Робесп'єра, зрадив обох, а також тисячу інших. Секрет політичного довголіття (25 років!) Фуше простий: вчасна заміна маски, абсолютна відсутність совісті й принципів.

Стефан Цвейг

Жозеф Фуше

Портрет політичного діяча

© П. В. Тарашук, переклад українською, 2000

© О. А. Гугалова, художнє оформлення, 2017

Артурові Шніцлеру з повагою і любов'ю

Передмова

Жозеф Фуше, один з найвизначніших діячів своєї доби, одна з найвидатніших постатей світової історії, знаходив мало прихильності серед сучасників, а ще менше – справедливості у нащадків. У Наполеона на острові Святої Гелени, в Робесп'єра серед якобінців, у Карно, Барраса й Талейрана, що писали мемуари, в усіх французьких істориків – роялістів, республіканців, бонапартистів – одразу набігала жовч на перо, тільки-но вони згадували його ім'я. Природжений зрадник, жалюгідний інтриган, слизький плазун, професійний перекинчик, гидкий поліційний нишпорка, ниций амораліст – йому не шкодували жодного зневажливого назвиська. Об'єктивно дослідити його характер чи, радше, напрочуд стали безхарактерність не пробували ані Ламартін, ані Мішле, ані Луї Блан. Уперше в правдивих життєвих рисах постать Фуше з'являється в монументальній біографії Луї Мадлена (ця розвідка, як і решта, значною мірою саме їй завдячує фактичним матеріалом): був собі в історії такий чоловік, що під час перетворення світу керував усіма партіями й тільки сам безпечно прослизав далі, а перемігши в психологічному двобої і Наполеона, й Робесп'єра, спокійно ховався в задньому гурті непомітних статистів. Униз і вгору кидало Фуше і в Наполеонових виставах, чи то драматичних, чи то опереткових, але тоді в схематичному шаржованому образі пронозуватого міністра поліції здебільшого вже проступають риси Шерлока Холмса: адже в пісному викладі матеріалу провідну роль у затінку завжди сплутують із другорядною.

Тільки одна людина побачила велич цього своєрідного типу з висоти свого власного зросту, і то немало: Бальзак. Його високий, а водночас проникливий дух, що не ковзав поверхнею подій, а завжди прозирає і за лаштунки, беззастережно визнав Фуше за психологічно найцікавіший характер свого сторіччя. Звикнувши всі пристрасті – так звані героїчні й так звані ниці, – розглядати у своїй хімії почуттів як цілком рівновартісні елементи, однаково захоплюючись послідушим злочинцем Вотреном і генієм добропорядності Луї Ламбером, не вбачаючи жодної різниці між моральним і неморальним, завжди вимірюючи тільки силу волі та інтенсивність пристрасті, Бальзак саме цю, найзневаженішу і найпроклятішу постать часів революції та імперії витягає з її зумисного мороку. Він називає цього «*singulier genie*»[1 - «Незвичайного генія» (франц.)]. (Тут і далі примітки перекладача.) «єдиним міністром, якого коли-небудь мав Наполеон», «*la plus forte t?te que je connaisse*»[2 - «Найрозумнішою

головою, яку я знаю» (франц.); а в іншому місці – «однією з тих постатей, які під поверхнею ховають таку незвичайну глибину, що їх ніхто не розуміє, коли вони діють, і тільки згодом можна збагнути їх». Як відрізняються ці слова від усієї цієї моралізаторської зневаги! У своєму романі «Une tenebreuse affaire»[3 - «Темна справа» (франц.)] Бальзак присвячує цьому «похмурому, глибокому, незвичному й мало знаному духові» особливу сторінку: «Його своєрідний геній, – пише він, – що іноді наганяв страх і на самого Наполеона, не розкрився жодного разу. Цей невідомий член Конвенту, один з найвидатніших, а водночас і один з найхибніше оцінених діячів своєї доби, спершу завжди був ворогом того, що обстоював згодом. За Директорії він піднявся на таку височину, з якої, правильно оцінивши минуле, глибокодумні люди вміють проглядати майбутнє, й під час державного перевороту 18 брюмера зненацька дав докази своєї спритності, перетворившись у раповому осяянні, як трапляється з багатьма посередніми виконавцями, на видатного актора. Цей вихований за монастирськими мурами блідий чоловік, що знав усі таємниці монтаньярів, до яких спершу належав, і роялістів, до яких зрештою перейшов, довго й мовчки вивчав учинки та дії людей на політичній арені; він прозирнув таємниці Бонапарта, дав йому корисні поради й вартісну інформацію... Ні його нові, ні колишні колеги тоді й гадки не мали про велич цього генія, що, по суті, був генієм урядування: Фуше був непомильний в усіх своїх пророцтвах і мав зір неймовірної гостроти».

Це слова Бальзака. Така його шана й спонукала мене вперше придивитися до Фуше, і протягом довгих років я принагідно озирався на постать, яку вславив Бальзак і яка мала «більшу владу над людьми, ніж сам Наполеон». Але, зрозуміло, й за свого життя, і в історії Фуше вважали за другорядну фігуру, бо ж він у край неохоче давав зазирнути собі у вічі й не розкривав своїх карт. Він завжди надійно ховався за подіями, стаючи таким по-справжньому непомітним усередині партій, захованим у безіменному гурті її членів, як механізм у годиннику, що тільки в край рідко у вирі подій, на найкрутіших віражах шляху вдається помітити його мимобіжний профіль. Але ось де справжні дива! Жоден з цих ухоплених оком профілів анітрохи не схожий на інші! Слід докласти зусиль, щоб уявити собі, як той самий чоловік, збудований з цієї самої плоті й крові, 1790 року може бути монастирським наставником, а 1792-го – вже плюндрувати церкви; 1793 року бути комуністом, а через п'ять років – мультимільйонером, а ще через десять років – герцогом Отрантським. Але що зухвалішими були перетворення Фуше, то цікавішим здавався мені його характер, чи, радше, безхарактерність цього довершеного мак'явелліста нової доби, то дужче кортіло довідатися про підгрунття й таємниці прихованого політичного життя, то незвичайнішою, ба навіть демонічною видавалася мені його постать. Отож зовсім несподівано, задля чистої втіхи досліджувати душі я задумав написати біографію

Фуше, що стане моїм внеском до ще не створеної, але конче потрібної біології дипломатів – цієї ще нітрохи не дослідженої найнебезпечнішої духовної касти людства.

Я знаю, що життєпис такої наскрізь аморальної, такої своєрідної і значущої постаті, як Жозеф Фуше, суперечить очевидним потребам часу. Наш час полюбляє героїчні біографії й вимагає їх, тож за браком значних політичних вождів сьогодення вишукує високі приклади з минувшини. Я не заперечую впливу героїчних біографій, що збагачують душу, побільшують силу й підносять дух. З часів Плутарха вони доконечні для кожного юного покоління, для молоді будь-якої доби. Але саме в політиці криється небезпека фальшування історії, що якраз і полягає в тому, ніби в минулому фактичну долю світу таки справді завжди визначали вожді. Безперечно, героїчні натури вже тільки завдяки своєму існуванню запанували над десятиліттями й століттями духовного життя, але тільки духовного. В реальному, справжньому житті, в царині політики здебільшого вирішують – нехай це буде пересторогою проти будь-якого політичного марновірства – не переконані діячі, люди чистих ідей, а маловартісні, зате спритні другорядні постаті. Ми бачили, що 1918 року, як і 1914-го, розв'язок вирішальних для долі світу питань миру й війни визначали не розум і відповідальність, а люди найсумнівнішого гатунку й невеликої кебети, що ховалися десь позаду. Щодня ми знову пересвідчуємось, що в сумнівній, а часто й злочинній грі політиків, яким люди, як завжди, віддано доручають своїх дітей і майбутнє, переважають не добропорядні й далекосяжні розумом люди з несхитними переконаннями – ні; їх обігрують професійні картярі, що називаються дипломатами, оті спритнорукі митці з порожніми словами й холодними нервами. Отож якщо правда те, що вже понад сто років тому сказав Наполеон і політика стала «la fatalite moderne», новітнім фатумом, то, аби боронитися, ми хочемо за цією потугою розгледіти людей і викрити небезпечні таємниці їхньої сили. Саме таким внеском до типології політичного діяча й буде життєпис Жозефа Фуше.

Зальцбург, осінь 1929 р.

Розділ I

Злет

1759–1793 pp

Жозеф Фуше – ох, і далеко ще до герцога Отрантського! – народився 31 травня 1759 року в портовому місті Нанті. В його родині були моряки й торговці, моряками були всі предки, тому й розумілося, що старший син теж мав стати моряком – морським купцем чи капітаном. Але досить рано виявилось, що цей хирлявий, нервовий, недокрівний і негарний юнак анітрохи не здатен до того важкого, а тієї доби ще й справді героїчного ремесла. Дві милі від берега – і вже в нього морська хвороба, чверть години побігає чи пограється з дітьми – і він уже вимучений. «Ну що робити з таким хирним хлопцем?» – не без тривоги запитували себе батько-мати, бо у Франції 1770 року ще не було належного простору для духовно пробудженої буржуазії, хоч як вона рвалась уперед. У судочинстві, в урядах, у кожній установі, на всіх посадах усі ласі шматки позабирала собі аристократія; двірська служба вимагала графського герба або родовитого баронства, і навіть у війську посивілий міщанський виходень рідко коли досягав чину, вищого за капрала. В погано урядованому, роз'їденому нечестям королівстві третій стан нікуди не допускали, тож і не дивно, що через чверть сторіччя він кулаками домагався того, чого так довго не давали в його сумирні жебрущі руки.

Залишалася тільки церква. На тисячу років давніша за династії, знаючи світ незмірно краще від них, ця потуга міркувала розумніше, демократичніше й великодушніше. Вона завжди знаходила місце обдарованим, навіть найменших підносячи до свого невидимого царства. А що малий Жозеф ще на скамницях ораторіанської школи відзначився в навчанні, то згодом йому радо надали кафедру, і він був учителем математики й фізики, шкільним наглядачем, префектом школи. В ораторіанському ордені, що після вигнання єзуїтів перебрав на себе католицьку освіту у Франції, Фуше двадцять років мав посаду й притулок. Хоч вони були жалюгідні, не даючи будь-яких великих перспектив на кар'єру, то була школа, до якої ходив він сам і, навчаючи, вчився.

Фуше міг піднятися вище, стати пастором чи, може, навіть єпископом, кардиналом, якби склав священницьку обітницю. Але вже на перших, найнижчих щаблях кар'єри проступає одна з найвластивіших рис Жозефа Фуше, його справжня суть – небажання остаточно й без вороття прив'язуватись до когось чи до чогось. Протягом отих десяти років в ораторіанському монастирі він ходить у священницькій сутані й має на голові тонзуру, поділяє чернече життя решти духовних вітців, зовні і всередині нічим не відрізняється від них. Але не стає на вищі щаблі посвячення, не складає жодної обітниці. Як завжди, в будь-якій

ситуації він залишає собі шлях до відступу, можливість зміни і перетворення. Отож і церкві Фуше віддається тимчасово та й не цілком, а згодом так само й революції, Директорії, консульству, імперії та королівству: жодному богові, вже не кажучи про людину, Жозеф Фуше ніколи не зобов'язувався бути вірним довіку.

Цілих десять літ, від двадцятого до тридцятого року життя, ходить оцей блідий і мовчазний напівсвященик монастирськими хідниками й затишними трапезнами. Він викладає в Ніорі, Сомюрі, Вандомі, Парижі, але навряд чи помічає, що мешкає вже десь-інде, бо всюди викладачеві семінарії живеться однаково мирно, нужденно й непомітно, він завжди за мовчущими мурами, відгороджений від життя. Двадцять, тридцять чи сорок учнів, яким викладають латину, математику й фізику; бліді, повбирані в чорне діти, яких треба вести на відправу й наглядати за ними в дортуарі; вичитування наукових книжок на самоті, вбогий харч, мізерна платня, чорне пошарпане вбрання, аскетичне монастирське животіння. Ніби в заціпенінні, нереальні, поза часом і простором, безплідно й без усякого честолюбства минають оці десять тихих років у затінку.

Та все-таки за ті десять років монастирської школи Жозеф Фуше засвоїв багато того, що згодом ще й як згодилося дипломатові – насамперед уміння відмовчуватись і самомаскування як найголовнішого з мистецтв; спостерігаючи людей, він став тямущим психологом. Цей чоловік усе життя, навіть охоплений пристрастю, володів кожним нервом свого обличчя, в незворушних, немов скам'янілих рисах якого ніхто не міг угадати ні пориву гніву, ні досади, ні зворушення; однаково рівним і безбарвним голосом казав він найутішніші й найжахливіші слова, однаково нечутним кроком проходив покоями імператора й серед виру Національних зборів. Такої незрівнянної науки володіти собою він набув за ті роки в трапезнах; довго приборкував свою волю за Лойолиними приписами, а красномовство вдосконалював на полемічних творах отців-проповідників, що вправлялись уже не одну сотню років, – і тільки потім вийшов на кін світських подій. Мабуть, це не просто збіг, що три найзначніші дипломати Французької революції – Талейран, Сієс і Фуше – пройшли школу церкви, вже були знавцями душ, перше ніж ступити на трибуну. У вирішальні хвилини ота прадавня, всеохопна й далекоюсяжна традиція надає їхнім, загалом різним характерам певної близькості. З тієї школи Фуше виніс і залізну, майже спартанську самодисципліну, внутрішній опір супроти багатства й розкошів, уміння ховати приватне життя і власні думки – ні, десять років у сутіні монастирських хідників для Фуше не пропали, він неабичого навчився, поки сам

був учителем.

За монастирськими мурами, в суворій відлюдності плекав і розвивав себе цей на диво гнучкий неспокойний дух, набираючись психологічної майстерності. Впродовж багатьох років він зважується непомітно діяти тільки в найвужчому церковному колі. Але вже 1788 року почалась у Франції ота соціальна буря, що проникла й крізь монастирські мури. В келіях ораторіанців, як і в масонських клубах, обговорювано права людини, нова й свіжа цікавість потягла молодих священиків до буржуазії. А дивовижний тогочасний винахід – монгольф'єр, перший повітряний корабель, – і надзвичайні відкриття в галузі електрики та медицини розбуркали цікавість і вчителя математики та фізики. Отці духовні шукали порозуміння з людьми духу, і в Арасі виник досить незвичайний приятельський гурток, що називався «Rosati», така собі казкова рукавичка, де в славному товаристві поєдналися міські розумаки. Все там було тихо-мирно, дрібні й невидні буржуа приносили віршики або розводились про літературу, військові перемішались із цивільними. Радо вітали там і монастирського вчителя Жозефа Фуше, що міг чимало повідати про новітні досягнення фізики. Частенько він сидів там у дружньому колі і слухав, приміром, як Лазар Карно, капітан інженерного корпусу, читав свої власні глузливі віршики або як блідий вузькогубий адвокат Максиміліан де Робесп'єр (тоді він ще цінував своє шляхетне походження) править поганеньку застільну промову на честь «Rosati». Тоді провінція ще тішилась останніми подихами філософічного XVIII сторіччя, замість смертних вироків пан де Робесп'єр утішено складав ніжні віршики, замість похмурих комуністичних маніфестів швейцарський лікар Марат komponував солодкаво-сентиментальний роман, десь у провінції маленький лейтенант Бонапарт прів над повістю, наслідуючи «Страждання молодого Вертера», – бурі за обрієм ніхто ще не бачив.

Та що за примха долі – саме з отим блідим, нервовим, безмежно честолюбним адвокатом де Робесп'єром найтісніше приятелює тонзурований монастирський учитель, вони от-от уже й породичатися мали, бо Шарлотта Робесп'єр, Максиміліанова сестра, збиралася вилікувати вчителя-ораторіанця від святості, про їхні заручини говорили вже в кожному домі. Чому, зрештою, вони так і не побралися, зосталося таємницею, але, можливо, якраз тут і криється коріння тієї страхітливої і всесвітньо значущої ненависті між двома чоловіками, що, буди приятелями, згодом боролись один з одним на смерть і життя. Але тоді вони ще нічого не знали ні про якобінство, ні про ненависть. Навпаки, коли Робесп'єр, як депутат Генеральних штатів, мав їхати до Версалю, щоб разом з рештою депутатів виробляти нову французьку конституцію, то саме тонзурований Жозеф Фуше позичає гроші недокрівному адвокату Робесп'єру, щоб той пошив собі

нове вбрання й оплатив дорогу. Символічно, що він, як не раз і згодом, служить іншому підніжком до кар'єри в світовій історії. І саме він вирішальної миті зрадить колишнього друга й повалить його ниць.

Невдовзі після від'їзду Робесп'єра на збори Генеральних штатів, що струснули всі підмурки Французького королівства, маленьку революцію зробили собі й араські ораторіанці. Політика вдерлась і до трапезних, і тоді тямущий зачуйвітер Жозеф Фуше напинає власне вітрило. З його подання до Національних зборів послано депутацію для вислову єдності духівництва з третім станом. Але цього разу, звичайно вкрай обережний, Фуше виступив трохи зарано. Щоб хоч якось покарати, не маючи змоги справді чимсь дошкулити йому, начальство перевело монастирського вчителя на ту ж посаду до такого самого закладу в Нанті, де діти так само вбирали початки знань про людину і світ.

Але тепер Фуше досвідчений і зрілий, його вже не вабить викладання лічби, фізики й геометрії недорослій юні. Зачуйвітер унюшив, що над країною нависла соціальна буря, що в світі запанувала політика, – отож у політику! Одним рухом струшує сутану, дає зарости тонзурі й замість незрілих дітей уже перед статечними нантськими городянами виголошує політичні промови. Був заснований клуб – кар'єра політика завжди починається з такого пробного кону вимовності – і за кілька тижнів Фуше вже президент нантських «Amis de la Constitution»[4 - «Друзів конституції» (франц.)]. Він вихваляє поступ, але вкрай обережно, надто вже помірковано, бо політичний барометр добропорядного торговельного міста стоїть на «помірно», і в Нанті, де кожен боїться за свої кредити й прагне передусім мати добрий зиск, ніхто не хоче ніякого радикалізму. Звісно, маючи чималі прибутки з колоній, ніхто й чути не хоче про такі фантастичні проекти, як звільнення рабів, і тому Жозеф Фуше відразу складає патетичну відозву до Конвенту проти скасування работоргівлі, негайно накликавши на себе гнів Брісо, – проте в тісному колі городян думка про Фуше не погіршала. Для вчасного зміцнення своїх політичних позицій серед городян (майбутніх виборців!) він поквапно одружується з донькою заможного купця, негарною, але доброчесною дівчиною, бо за мить хоче перекинутись у буржуа, вже відчуваючи, що невдовзі третій стан буде панівним і найвищим.

Усе це було вже готуванням до справжньої мети. Ледве оголосили вибори до Конвенту, як колишній монастирський учитель висуває свою кандидатуру. А що робить будь-який кандидат? Одрозу обіцяє своїм прихильним виборцям усе, що їм кортить почути. Отож і присягається Фуше боронити торгівлю, захищати

власність, шанувати закони, веломовно виступає – бо вітер у Нанті дме більше справа, ніж зліва – як проти баламутів, так і проти старого режиму. І справді, 1792 року його обрано депутатом Конвенту, трибарвна депутатська кокарда надовго заступила вже невидну тонзуру, з якою так супокійно жилося.

Коли Жозефа Фуше обрали, йому виповнилось тридцять два роки. Він аж ніяк не був красенем. Немов справжня мара – худюче тіло, дрібне, коцаве, загострене бридке обличчя. Гострий ніс, вузькі, завжди стулені вуста, холодні риб'ячі очі під важкими, майже заплющеними повіками, водяві, наче скляні кульки, зіниці. На обличчя Фуше і взагалі на все його тіло відпущено живої речовини надзвичайно скупко; він завжди ніби під газовим ліхтарем – блідий і зеленавий. В очах – ані іскорки, почуттів – мов нема, голос нетвердий. Ріденькі пасемця волосся, брови руді й ледь видні, щоки землісті. Немов фарби забракло, щоб надати обличчю здорових барв: цей невсипущий, нечувано працездатний чоловік завжди скидається на стражденного, на хворого, що одужує.

Хто побачить Фуше, той думає: в його жилах нема гарячої, червоної, гомінкої крові. Таки правда: духом він теж належить до породи холоднокровних. Йому не звісні жодні гвалтовні й поривні пристрасті, жінки та азартні ігри його не ваблять, вина він не п'є, не цвиндрить грошей, не виграє м'язами, його життя – лиш у кімнаті серед паперів і актів. Ніколи не проступить очевидний гнів, на обличчі не здригнеться жоден нерв. Тільки для дрібного – то чемного, то глузливого – сміху брижаться вузькі і безкровні губи, під глинясто-сірою, мовби сонною маскою не відчувається жодної напруги, очі під важкими зачервонілими повіками не зраджують ні думок, ні намірів.

Саме ця несхитна холоднокровність є властивою силою Фуше. Його нерви завжди загнудані, почуття не зводять на манівці, всі пристрасті займаються й дотлівають за непроникним муром чола. Він нагулює собі силу, чатуючи чужих помилок, дає розпалитися чужим пристрастям і терпляче чекає, поки все догорить або хтось розкриється, втративши владу над собою: аж тоді він безжально б'є. Таке терпіння без нервів має страхітливую силу: хто може отак вичікувати й ховатись, той одурить і найспритнішого. Фуше спокійно служитиме, холодно всміхнувшись, не кліпнувши й оком, стерпить найбрутальніші образи і найганебніші приниження, жодна погроза, нічия лють не злякають цього рибокровного. Робесп'єр і Наполеон – обидва, наче вода об скелі, розбилися об його скам'янілу незворушність, три покоління, цілий народ збурився і розвіявся в пристрастях, а він, єдиний, хто їх не мав, стояв холодно й гордовито.

В оцій холоднокровності полягає властивий геній Фуше. Тіло не обтяжує й не пориває його, воно ніби й участі не бере в усій тій зухвалій і запаморочливій грі. Кров, почуття, душа – всі бентежні чуттєві елементи справжньої людини не діють у цього потайного азартного гравця, чиї пристрасті цілком перебралися до мозку. Адже цей висохлий каламар нестямно кохається в авантюрах, справдешня його пасія – це інтрига. Але тільки духом задовольняється й тішиться Фуше, його страхітливий потяг до плутанини й крутійства найкраще й найгеніальніше ховається за пісною машкарою сумлінного й відданого урядовця – і маскується він отак усе життя. Напинати з кабінету павутиння, ховатися за актами та реєстрами, вбивати несподівано й непомітно – ось його тактика. Треба глибоко прозирнути в історію, щоб у вогні революції, в легендарному Наполеоновому сяйві взагалі помітити його існування, зовні залежне і скромне, хоч насправді він докладав рук до всього, формуючи обличчя доби. Все життя Фуше ходить у п'ятні, та пройшов крізь три покоління; давно вже загинув Патрокл, Ахілл і Гектор, а на хитрощі вдатний Одиссей живе й далі. Його талант бере гору над геніальністю, а холоднокровність тривкіша за будь-яку пристрасть.

Уранці 21 вересня відбулися входи новообраного Конвенту до зали засідань. А вітання вже не такі святкові й пишні, як три роки тому на перших Законодавчих зборах. Тоді ще стояв посередині оббитий дамаським шовком і прикрашений білими лілеями коштовний фотель – місце для короля. А коли той заходив, збори підводились у шанобливому захваті перед помазаником. Але нині його фортеці – Бастілію й Тюільрі – вже відібрано, і нема короля у Франції, а лише гладкий добродій, якого брутальні охоронці та судді звать Людовіком Капетом, марудиться, мов безправний громадянин, у Тамплі, чекаючи свого присуду. Замість нього в країні порядкують сімсот п'ятдесят депутатів, що засідають у його власному домі. За столом голови величезними літерами здіймалась нова таблиця Мойсеевих законів – текст конституції, а стіни зали прикрашають – о лиховісний символ! – лікторські пучки з убивчими сокирами.

На галереях зібрався народ і з цікавістю споглядає своїх представників. Повільним кроком до королівського дому заходять сімсот п'ятдесят членів Конвенту – рідкісна мішанина всіх станів і професій: безпосадні адвокати й блискучі філософи, забігли священники поряд з уславленими вояками, спритні авантюристи вкупі зі славетними математиками й галантними поетами. Мов хто склянку струснув – так у Франції під час революції все знизу попіднімалося нагору. Тепер саме час розвіяти хаос.

Уже розподіл місць свідчить про перші спроби впорядкування. У залі, збудованій амфітеатром і такій вузькій, що вороги говорять один одному у вічі, відчуваючи суперників віддих, у глибині внизу сидять спокійні, навчені та обережні – «marais» – «болото», як глузливо називають оцих безсторонніх у вирішальні миті. А запальні й нетерплячі, всі радикали сідають найвище – на «горі», що останніми лавами вже поєднана з галереєю, ніби символізуючи тим, що за радикалами стоять маси, народ, пролетаріат.

Оці дві сили й утримують терези, й між ними коливаються припливи та відпливи революції. Здобувши конституцію, відтрутивши короля й дворян, надавши прав третьому станові, буржуазія й помірковані вважають, що республіку вже збудовано: тепер вони, боронячи власну безпеку, найлюбіше хотіли б знову затамувати і стримати той потік, що надимається знизу. Іхні проводирі – жирондисти Кондорсе й Ролан, представники духівництва та буржуазії. Зате ті, що на «горі», хочуть, аби могутня революційна хвиля котилася й далі, потягнувши за собою все те, що й досі стоїть і не зрушилось; як вожді пролетаріату, Марат, Дантон і Робесп'єр прагнуть «1a revolution integrale», повної, радикальної революції аж до атеїзму й комунізму. Слідом за королем вони наміряються скинути й решту старих державних потуг: золото й Бога. Без упину витанцьовують терези двох партій. Переможуть помірковані, жирондисти – і революція поступово поглинатиметься мулом спершу ліберальної, а потім консервативної реакції. Переможуть радикали – тоді сколихнуться всі глибинні вихори анархії. Отож нікого з присутніх в історичній залі не стуманює святкова однастайність перших хвилин, кожен знає, що невдовзі тут спалахне боротьба на смерть і життя, за владу і верховенство. І вже те, де сідав депутат, – чи внизу, чи вгорі – заздалегідь провіщало, куди він хилить.

Разом із сімсот п'ятдесятьма, що врочисто вступили до зали поваленого короля, з трибарвною стрічкою народного обранця на грудях мовчки ввійшов і Жозеф Фуше, депутат з Нанта. Тонзура вже заросла, сутани давно немає, він, як і решта, зодягнений у звичайний, без жодних прикрас міщанський костюм.

Ну, а де сяде Жозеф Фуше? З радикалами на «горі» чи з поміркованими внизу? Жозеф Фуше вагався недовго. Він знає тільки одну партію, вірність якій зберігав і зберігатиме аж до скону. Це сильніша партія, партія більшості. Тож і цього разу, подумки зваживши й порахувавши голоси, він побачив: тепер сила ще на боці жирондистів, у поміркованих. Тому й сідає на їхні лави, до Кондорсе, Ролана та

Сервана – людей, що тримали в руках міністрів, безпосередньо впливали на призначення і ділили прибутки. Там, серед них, він почуватиметься в безпеці, там він і сяде.

Але, випадком звівши очі догори, на місця, куди вибралась супротивники, Фуше зіткнувся з пильним і неприязним поглядом. Там, зібравши навколо своїх прибічників, отой Невблаганний, його приятель, адвокат з Араса Максиміліан Робесп'єр, пишаючись власною впертістю, не прощаючи нікому ні слабкості, ні вагань, крізь лорнет холодно й глузливо дивився вниз на опортуністів. Тієї миті остаточно урвалася їхня дружба. Відтоді, зробивши рух чи мовивши слово, Фуше відчуває позаду нещадно прискіпливий і пильний погляд одвічного судді, незворушного пуританина, і знає: він мусить стерегтися.

Навряд чи був хто обережнішим за Фуше. В протоколах засідань перших місяців ім'я Фуше не згадано жодного разу. Коли інші, нетерпеливлячись, пишаючись, тиснуться до ораторської трибуни, висувають пропозиції, виголошують тиради, звинувачують один одного й ворогують, депутат з Нанта ніколи не підходить до пульта. Кволий голос не дозволяє йому говорити прилюдно, виправдовується він перед друзями й виборцями. І тоді, як у решти пожадливо й нетерпляче рветься слово з вуст, мовчанка цього вочевидь скромного чоловіка викликає тільки симпатії.

Але насправді його скромність – обрахунок. Колишній фізик передусім вираховує паралелограм сил, приглядається й ніяк не вибере собі місця, бо шальки терезів хитаються й далі. Він завбачливо береже свій вирішальний голос для миті, коли шальки остаточно почнуть схилитись у той або той бік. Тільки б не дочасно скористатися ним, не визначитися заздалегідь, тільки б не зв'язати себе назавжди! Бо ще не з'ясувалось – піде революція далі чи відступить; як справжній моряцький син, Фуше чекає сприятливого вітру, щоб стрибнути на гребінь хвилі, а поки що тримає свій корабель у гавані.

Та й потім: ще в Арасі, з-поза монастирських мурів він бачив, як хутко минає слава під час революції, як швидко перекидається гук юрби від «Осанни!» до «Розіпнути!». Всі чи майже всі провідні діячі періоду Генеральних штатів і Законодавчих зборів тепер забуті або зненавиджені. Останки Мірабо вчора ще були в Пантеоні, а сьогодні їх з ганьбою викидають звідти; Лафает, що його кілька тижнів тому зустрічали з тріумфом, немов батька Вітчизни, сьогодні вже зрадник. Кюстін, Петіон, що їх кільканадцять днів тому з захватом вітали, вже й

на люди бояться показатись. Ні, тільки б не вистромити передчасно носа, не так швидко визначитись, нехай спершу обітруть і зжухнуть інших! Революція – Фуше, спираючись на свій ранній досвід, уже знає про це – ніколи не належить отим першим, що починали, а дістається завжди тільки останнім, що завершують, гребучи до себе всю здобич.

Отож цей тямущий чоловік усвідомлено поринає в п'ятьму. Він підступає до наймогутніших, але сам уникає будь-якої відкритої, очевидної влади. Замість галасувати з трибуни та в газетах нехай його краще обирають до комісій та комітетів, де, залишаючись у затінку, не привертаючи уваги й ненависті, можна бачити все і впливати на події. І справді, вперта й незабарна працездатність Фуше забезпечує йому прихильність, а невидність захищає його від будь-яких заздощів. У своєму кабінеті неквапно й без перешкод він може спостерігати, як шматують одне одного монтаньярський тигр і жирондистська пантера, як провідні й завзяті постаті – Верньйо, Кондорсе, Демулен, Дантон, Марат і Робесп'єр – завдають один одному смертельних ран. Він приглядається й вичікує, знаючи: аж коли шаленці повинешують один одного, почнеться доба розумних, тих, хто чекав. І Фуше неодмінно лише тоді остаточно вирішить, аж коли все визначить боротьба.

Оця звичка триматись у сутіні буде довіку притаманна Жозефові Фуше: ніколи не будши очевидним володарем, він усе ж утримує всю владу, держить усі поворозочки, не сплативши нікому будь-якою відповідальністю. Завжди стояти за першими, ховатися за ними, пропихати їх наперед, а тільки-но зайшовши досить далеко, цілком зрікатися їх вирішальної миті – ось його найлюбіша роль. У десятках костюмів, у незліченних епізодах – з республіканцями, з королем, з імператором – з однаковою віртуозністю грає цей найдовершеніший інтриган політичної сцени.

Часом траплялася нагода, а з нею й спокуса самому брати головну, провідну роль на кону світової історії. Але Фуше надто розумний, щоб і справді цього жадати. Він знає, що його негарне й неприємне обличчя аж ніяк не годиться для медалей та емблем, для слави й популярності, жоден лавровий вінець на чолі не надасть йому героїчності. Він знає, що його кволий і млявий голос годиться для нашептів, навіювань та підозр, що він ніколи не зможе надихнути маси вогнем красномовства. Знає, що він найсильніший за письмовим столом, у закритій кімнаті, в п'ятьмі. Звідти ще й як можна підглядати і стежити, спостерігати й намовляти, випрядати нитки і знову їх сплутувати, а самому залишатись невидним і непроникним.

Остання таємниця сили Жозефа Фуше криється в тому, що, хоча він завжди прагне влади, ба навіть найвищої влади, йому, на відміну від більшості, досить просто відчувати її, йому непотрібні її символи та оздоба. Фуше честолюбний у високому, щонайвищому ступені, але слави не прагне, він амбітний, але позбавлений пихи. Як справжній, достеменний гравець, він любить лише завзяття і шал владарювання, а не клейноди. Лікторський пучок, королівський скіпетр, імператорську корону нехай спокійно має собі хтось інший, справді сильний або ж маріонетка в чужих руках, – Фуше байдуже, він залюбки віддає їм блиск і сумнівне щастя народної любові. Йому досить уміти прозирати в сутне, мати вплив на людей, справді керувати видимими проводирями світу і, не виставляючи власної особи, братись до найазартнішого – нелюдської політичної гри. Коли інші прив'язуються до власних переконань, до своїх прилюдних слів та вчинків, він, закриваючись і сахаючись від світла, внутрішньо вільний і є ніби сталим полюсом в океані подій. Жирондисти впали – Фуше залишився, якобінців розігнано – Фуше залишився, Директорія, консульство, імперія, королівство і знов імперія загинули й зникли, тільки один Фуше завжди залишався – завдяки своїй довершеній витримці, маючи мужню сміливість бути цілком безхарактерним, виказуючи несхитну відсутність переконань.

Але в плині революційних подій надходить день, той однісінький день, коли вагання не припущенні, коли кожен мусив сказати «так» або «ні», віддати свій голос «за» або «проти». Той день – 16 січня 1793 року. Годинник революції зупинився опівдні, пройдено половину шляху, п'ядь за п'яддю втрачало свою силу королівство. Та живий ще король Людовік XVI, хоч ув'язнений у Тамплі, але ще живий. Або йому пощастить (як сподіваються помірковані) втекти, або ж пощастить (як потай прагнуть радикали) вбити його, підбуривши народ на штурм палацу. Його вже повалено з трону, позбавлено ім'я й титулу, в нього відібрано свободу, але вже тим, що він живе й дихає, що біжить у ньому предківська кров, він – король, онук Людовіка XIV. Дарма що нині його зневажливо звать лише Луї Капетом, він усе-таки небезпечний для молоді республіки. Отож 15 січня на обговорення Конвенту було поставлене питання про кару – питання про життя або смерть. Нерішучі, боязкі та обережні – люди тієї ж породи, що й Фуше, – намарне сподіваються на таємне голосування, щоб не довелось на очах в усіх визначати своє місце в залі, до якого вже будуть прив'язані: нещадний Робесп'єр наполіг, аби кожен представник французької нації перед усіма зборами висловив своє «так» або «ні», життя або смерть, щоб знали ввесь народ і нащадки, до кого він належав: до правих чи до лівих, до припливу чи відпливу революції.

Ще 15 січня позиція Фуше цілком очевидна. Належність до жирондистів, побажання його наскрізь поміркованих виборців зобов'язували його вимагати ласки для короля. Він розпитує друзів, передусім Кондорсе, й бачить їхню однакостанність у тому, щоб не скоїти непоправного, не стратити короля. Оскільки більшість принципово проти смертного вироку, зрозуміло, що й Фуше переходить на її бік, увечері 15 січня він зачитує приятелеві промову, яку наміряється виголосити з цього приводу і якою обгрунтовує своє бажання пощадити короля. Коли вже сів на лави поміркованих, це й змушує тебе до поміркованості, і якщо більшість бореться проти будь-якого радикалізму, то й Фуше неважко цілком переконливо відчувати до нього огиду.

Та між вечором 15 січня і ранком 16-го пролягла неспокійна й тривожна ніч. Радикали не сплять, їм треба зрушити потужну машину народного повстання, якою вони так успішно навчилися керувати. В передмістях гримають на сполох гармати, секції скликають цілі юрмиська, і за кілька годин, мов за помахом пальця броварника Сантера, заворушилися, збираючись силою розв'язати політичні питання, безладні батальйони баламутів, яких невгавно підбурювали невидні терористи. Париж уже бачив ці батальйони перекупок і пройдисвітів, що їх збурили агітатори в передмістях під час славетного штурму Бастілії і в прикру годину вересневих убивств. Завжди, коли йдеться про те, щоб прорвати греблю законів, зненацька надимається потужна народна хвиля, неодмінно тягнучи за собою все хистке, а наостанку й тих, хто виринув з її власних глибин.

Тисячі, десятки тисяч уже опівдні отаборилися навколо Манежу й Тюільрі. Були там, грізно вимахуючи піками, чоловіки в самих сорочках, з оголеними грудьми, глузливі й галасливі жінки у вогненно-червоних карманьйолках, міська гвардія та вулична потлох. Поміж ними скрізь устигають призвідці заколоту: Фур'є, американець, Гусман, іспанець, і Теруань де Мерікур – ота істерична карикатура на Жанну д'Арк. А коли проходять депутати, запідозрені, що голосуватимуть за ласку, на них, ніби з помийного відра, ллється лайка, здіймаються кулаки, вслід народним представникам лунають погрози: ворохобники вдаються до всякого терору й брутальної сили, аби тільки голову короля покласти під сокиру.

І таке залякування вразило кожную слабку душу. Цього раннього сірого зимового вечора жирондисти боязко збилися до купи в мерехтливому сьайві свічок. Більшість тих, що вчора, аби уникнути боротьби на смерть і життя з усією Європою, вирішили голосувати проти королевої смерті, сьогодні під страхітливим тиском ворохобників уже стривожені й неодностайні. Нарешті – і сталося це вже

поночі – названо перше ім'я, за якоюсь іронією долі, то був саме Верньйо, голова жирондистів, колишній по-південному запальний промовець, чий голос завжди, наче молотом, бухав у мовчазне дерево стін. Але тепер він, голова республіки, боїться, що буде не досить республіканцем, залишивши королю життя. Тож і виходить, колись рвучкий і шалений, а тепер сповільнений і важкий, з опущеною від сорому великою головою на трибуну й ледь чутно проказує: «La mort», «Смерть».

Слова луною покотилися по залі. Перший жирондист зрікся. Проте більша частина їх зосталася несхитною. Триста з семиста голосів були за ласку, хоч і знали, що тепер політична поміркованість вимагає в тисячу разів більшої сміливості, ніж очевидна рішучість. Довго коливаються терези – все можуть вирішити кілька голосів. Нарешті викликано депутата з Нанта, Жозефа Фуше, того самого, який ще вчора щиро запевняв приятелів, ніби палкою промовою стане на захист королевого життя, десять годин тому вдавав найрішучішого з рішучих. Але за той час колишній учитель математики, добрий рахівник Фуше порахував голоси й побачив, що так він перейде до фальшивої партії, єдиної, якої не визнавав ніколи: до меншості. Поквапно, нечутним своїм кроком виходить він на трибуну, і з безкровних вуст тихесенько злітають два слова: «La mort», «Смерть».

Згодом герцог Отрантський прокаже й напише тисячі слів, аби видати за помилку оті два, що затаврували його «регіцидом», убивством короля. Але ті два слова пролунали прилюдно й були занотовані в «Моніторі», їх не викреслити з історії; багато заважили вони й в історії його власного життя. Це вперше Жозеф Фуше відкинувся на очах у свідків. Він підступно вдарив у спину своїм друзям Кондорсе та Дону, обдуривши їх і поглумившись з них. Але їм не було чого червоніти перед історією, бо й інших, ще сильніших – Карно, Лафаєта, Барраса й Наполеона, наймогутніших людей своєї доби, – теж спіткала однакова доля: скрутної години їх так само перегравав Фуше.

Зате тієї миті вперше проступила ще одна, вкрай характерна риса вдачі Жозефа Фуше – зухвальство. Покидаючи як зрадник якусь партію, він ніколи не робить цього повільно та обережно, аж ніяк не потай вислизає з її лав. А серед білого дня, холодно посміхнувшись, цілком усвідомлено, приголомшивши всіх, а сам неначе обтрусившись, простісінько йде до своїх дотеперішніх ворогів, переймаючи всі їхні слова та аргументи. А що про нього подумують і скажуть колишні партійні товариші, що скаже юрба, народ – йому цілковито байдуже. Аби

тільки бути з переможцями, не зостатись із переможеними. В блискавичності такого переходу, в безмірному цинізмі прибирання інших думок виявляється стільки зухвалості, що це несамохіть заворожує, змушує чудуватись. Фуше досить доби, часто тільки години, а часом лише хвилини, щоб геть відкинути прапора своїх переконань і з шурхотом розгорнути нового. Він не йде за ідеєю, а йде за часом, і що швидше той мчить, то прудкіше біжить він навздогін.

Фуше знає: його нантські виборці обуряться, коли дізнаються завтра в «Моніторі», за що він голосував. Отже, замість переконати годилося б перегнати. І з блискавичною сміливістю та зухвалістю, що в такі хвилини майже надає йому блиску величі, аж ніяк не ждучи цього обурення, він першим кидається в атаку. Вже на другий день після голосування Фуше видруковує маніфест, у якому, видаючи за найглибші свої переконання, ознаймує те, що насправді нагнав на нього страх парламентської не ласки: він не хоче дати своїм виборцям час на думки й розрахунки, а з навальною брутальністю залякує й тероризує їх.

Марат і найзатятіші якобінці не написали б кровожерніше, ніж цей учорашній поміркований, звертаючись до своїх добропорядних виборців: «Злочини тирана стали очевидними, кожне серце сповнилось обурення. Якщо голова його не впаде негайно від меча, всі розбійники і злочинці задиратимуть кирпу, а нам загрожує найжахітніший хаос. Час за нас і проти всіх королів землі». Отак, як про доконечну потребу, писав про страту той, що за день перед цим тримав наготові в кишені сурдута ще один, здавалося б, не менш переконливий маніфест.

І справді, тямущий рахівник обчислив добре. Сам бувши опортуністом, він знав невідпорну, вбивчу силу страху, знав, що в ті політичні миті, коли йдеться про маси, сміливість є вирішальним знаменником будь-якого дробу. Так, усе гаразд: добрі консервативні городяни сполохано сахнулись від зухвалого й несподіваного маніфесту, а потім, збентежені й приголомшені, заквапились ухвалити ту постанову, з якою самі ніколи й нізащо не погодились б. Ніхто не зважився суперечити. Відтоді Жозеф Фуше мав у руках міцного й бездушного важеля, з яким долав найскрутніші кризи, – зневагу до людей.

З того дня, від 16 січня (аж до дальших подій) хамелеонів характер Жозефа Фуше прибирає червоної барви, поміркований умить перекинувся архірадикалом і ультратерористом. Одним махом перескочив він до супротивників і серед колишніх ворогів обирає екстремістське, найлівіше, найрадикальніше крило. Зі страхітливою проворністю – аби тільки задніх не пасти – цей холодний розум,

пісний каламар опановує кровожерний терористський жаргон. Пропонує суворі заходи проти емігрантів та священників, цькує, погрожує, лютує, вбиває словами і жестами. Власне, тепер він хоче знову приятелювати з Робесп'єром і перейти на його бік. Але той Непідкупний з сумлінням протестантського гарту не любить ренегатів і з подвійною підозрою ставиться до перекинчика, чий галасливий радикалізм, на його думку, ще підозріліший, ніж попередня нерішучість.

Своїм загостреним чуттям політичної погоди Фуше відчуває небезпеку такого нагляду, бачить, що надходить критичний день. Буря ще не дійшла до Зборів, а на політичному обрії вже зазначилась трагічна боротьба між вождями революції, між Дантоном і Робесп'єром, Ебером і Демуленом; треба знову визначитись усередині самого радикалізму, а Фуше не любить вибирати, не впевнившись у безпеці та вигідності. Він знає, що критичної доби існують такі ситуації, коли для дипломата найрозумніше – просто ухилитись від них. Отож на час боротьби йому ліпше зійти з політичної арени Конвенту і аж тоді вийти знову, коли з'ясується, чие зверху. Для такого відступу Фуше трапився, на щастя, цілком почесний привід: зі своїх лав Конвент обирає двісті депутатів для підтриму порядку в департаментах. Фуше, негаразд почуваячись у вулканічній атмосфері зали засідань, одразу заходився, щоб його відіслали, – і таки був обраний. Він виграв собі перепочинок. Нехай вони тим часом б'ються й жеруть одне одного, нехай ті шаленці розчищають місце для честолюбних! Тепер тільки б забратися звідси, не пристати до жодної партії! Кілька місяців, та хоч кілька тижнів, і буде досить, хутко крутяться дзигарі історії. Повернеться він – і вже все буде вирішене, небоязко і спокійно він зможе стати на бік переможців, своєї одвічної партії – більшості.

У Французькій революції історія провінції загалом досліджена менше. Всі описи неодмінно вклякали на паризькім годиннику, бо тільки там було видно, як біжить час. Але маятник, що визначав хід годинника, коливався в країні та армії. Париж – це слово, ініціатива, стимул, а величезна країна – діло й вирішальна рушійна сила.

Конвент вчасно помітив, що темпи революції в місті та країні не узгоджуються: люди по селах, на хуторах та в горах міркують не так швидко, як у столиці, повільно та обережно всмоктують ідеї й перетравлюють їх власним розумом. Те, що в Конвенті за годину стає законом, довго й по краплині просочується вниз, здебільшого вже сфальшоване й розбавлене провінційними роялістськими урядовцями й духівництвом – людьми старого режиму. Тому й годинник у

провінції на одну історичну годину завжди позаду паризького. Панують у Конвенті жирондисти – країна й далі обирає людей, відданих королю; тріумфують якобінці – країна вперше набирається духу Жиронди. Й марні всі патетичні декрети, бо спроквола й поволі пробивало собі шлях в Овернь і Вандею друковане слово.

Для пожвавлення революційного ритму всієї Франції, боротьби з пригальмованими й майже контрреволюційними темпами в провінції Конвент ухвалив послати туди живе слово на вустах живої людини. Зі свого власного корпусу він обирає двісті депутатів, що репрезентуватимуть його волю, й надає їм майже необмеженої влади. Той, на кому трибарвна стрічка й червоний капелюх із пером, має диктаторські повноваження. Він може стягувати податки, оголошувати вироки, набирати рекрутів і посилати у відставку генералів; жодна установа не наважиться суперечити йому, бо своєю священною особою він утілює волю всього Національного конвенту. Він має необмежену владу, як колись римські проконсули, що несли волю Сенату на всі підкорені землі; кожен з них був диктатором, самовладним державцем, їхні присуди не підлягали ні обговоренням, ні оскарженням.

Незмірну владу мають ці обрані посланці, але й відповідальність їхня страхотлива. В межах наданих повноважень кожен з них виступає ніби королем, імператором, необмеженим самодержцем. Але в кожного над карком зблискує гільйотина, Комітет громадського порятунку пильнує всякої скарги й від кожного вимагає немилосердно докладного звіту про грошові витрати. Хто виявивсь не досить суворим, з тим поведуться вже суворо, а хто скаженів занадто, теж чекатиме на розплату. Коли повертає до терору, терористичні заходи схвалюють, а коли терези схиляються до милосердя, вони стають уже злочином. На позір господарі цілого департаменту, всі вони слуги Комітету громадського порятунку, залежні від хвилиних панівних настроїв, і тому ці обранці без упину наставляють вухо й косують у бік Парижа, щоб, порядкуючи життям і смертю, мати певність за власне життя. Важка та робота, за яку вони взялися. Точнісінько як революційні генерали: б'ючись із ворогом, кожен знає, що одне тільки вибачить і врятує від блискучого леза – успіх.

Доба, коли Фуше вислали проконсулом, належала радикалам. І в своєму департаменті Нижньої Луари, в Нанті, Невері та Мулені, Фуше вдає несамовитого радикала. Він бореться з поміркованими, збурює землю шквальним вогнем різних оповісток, щонайлютіше погрожує багатіям, нерішучим і половинчастим; чинячи

прямий моральний примус, назбирує по селах і висилає проти ворогів цілий полк волонтерів. Організаційними здібностями, блискавичним розумінням ситуації Фуше принаймні дорівнює решті своїх колег, а сміливим словом перевершує геть усіх.

Бо – і це слід добре затямити – Жозеф Фуше, на відміну від уславлених провідних борців революції Робесп'єра та Дантона, відкидає обережність щодо церкви й приватної власності: ті шанобливо ще й досі вважають їх за «недоторканні», а він рішуче висуває радикал-соціалістичну й більшовицьку програму. Першим виразним комуністичним маніфестом новітньої доби був не той славнозвісний Карла Маркса і не «Гесенський вісник» Георга Бюхнера, а вкрай мало знана ліонська «Інструкція», яку зумисне недобачили соціалістичні історіографи. Хоча Фуше й підписав її разом з Коло д'Ербуа, текст належить безперечно йому. Цей полум'яний документ, один з найразючіших у революції, на ціле сторіччя випереджав свій час і цілком вартий, аби його витягти з п'їтьми. Може, історична вартість його підупала, бо згодом герцог Отрантський відчайдушно заперечував те, чого колись вимагав, будши простим громадянином Жозефом Фуше, але, як брати все відповідно до часу, його тодішне визнання віри назавжди поставило на нього печать першого відвертого соціаліста й комуніста революції. Не Марат, не Шомет, а Жозеф Фуше сформулював найсміливіші вимоги Французької революції, і сам оригінальний текст яскравіше й виразніше за будь-який опис висвітить його вдачу, що завжди немов ховалась у п'їтьму.

«Інструкція» сміливо починається з утвердження непогрішності будь-якого зухвальства: «Хто діє в ім'я революції, тому дозволено все. Якщо республіканець не порушує республіканських законів, йому не загрожує ніщо. А хто порушить, хто вочевидь не знатиме міри, той не скінчить добром. Поки на землі є бодай одна нещасна людина, свобода невпинно простуватиме далі».

Після такого енергійного і, певною мірою, вже максималістичного вступу Фуше визначає сутність революційного духу: «Революцію зроблено для народу, але під народом ми розуміємо не той упривілейований багатством клас, що стягнув собі всі життєві втіхи та все суспільне добро. Народ – це лише сукупність французьких громадян, а передусім той незліченний клас голоти, що захищає кордони нашої Вітчизни й годує своєю працею суспільство. Революція була б політичним і моральним злочином, якби переймалася тільки добробутом кількох сотень індивідів, покидаючи в злиднях двадцять чотири мільйони. Революція була б жалюгідним ошуканством, якби про рівність лише говорилося, а людей ділила страшна різниця в добробуті». Після цих вступних слів Фуше подає свою

улюблену теорію, мовляв, багаті, «mauvais riche»[5 - «Паскудні багаті» (франц.)], ніколи не зможуть бути ні справжніми революціонерами, ні істинними республіканцями, отже, всяка суто буржуазна революція, що збереже будь-яку майнову нерівність, неодмінно виродиться в нову тиранію, багаті завжди вважатимуть себе немов за іншу людську породу. Тому Фуше й вимагає від народу надзвичайного завзяття й цілковитої, «integrale», революції. «Не дуріть себе: щоб стати справжнім республіканцем, кожен громадянин має в собі самому здійснити таку ж революцію, як і та, що змінила обличчя Франції; не повинно бути нічого спільного між підданими тирана й жителями вільної країни. Через те всі ваші вчинки, почуття і звички треба цілком оновити. Ви були пригноблені, а тепер вам треба розчавити гнобителів, ви були рабами церковних забобонів, а тепер у вас один тільки бог – свобода... Кожен, хто не перейметься цим завзяттям і матиме інший клопіт і радощі, крім народного щастя, кожен, хто живить душу холодними інтересами, рахує, що дадуть йому його честь, становище і талант, хоч на мить відкаснувшись думки про суспільне добро, кожен, у кого не скипає кров, коли він чує про гноблення та утиски, кожен, хто ллє сльозу співчуття ворогам народу, а не береже всієї сили почуттів лише мученикам свободи, – бреше, коли часом насмілиться назвати себе республіканцем. Нехай вони покинуть країну, бо інакше доберуться до них і їхньою нечистою кров'ю зростять землю свободи. В своїх кордонах Республіка хоче мати тільки вільних людей, усіх інших вона ухвалила винищити і тільки тих визнає власними дітьми, хто задля неї хоче жити, боротись і померти». В третьому абзаці цієї інструкції революційне кредо стає відвертим і неприхованим комуністичним маніфестом (першим і недвозначним) 1793 року: «Кожного, хто має більше, ніж йому треба, треба залучати до цієї надзвичайної допомоги, а розмір податків має відповідати величезним потребам Вітчизни; отже, негайно слід всеохопним і справді революційним способом встановити, скільки кожна окрема особа мусить дати для народної справи. Тут ідеться не про математичні обрахунки і не про ту боязкість та нерішучість, з якою колись брались оподатковувати загаль; такий надзвичайний захід має відбивати на собі характер обставин. Отож виразно й сміливо йдеться про те, щоб відібрати в кожного громадянина все, що не є життєво необхідним, бо будь-який надлишок („le superflu“) – це відвертий утиск прав народу. Коли бодай один матиме більше, ніж потребує, єдиним застосуванням цієї зайвини буде надужиття. Таким чином, залишаймо кожному лише безперечно потрібне, все інше під час війни належить Республіці та її арміям».

У цьому маніфесті Фуше виразно наголошує, що не треба задовольнятися самими грішми. «Батьківщина, – веде він далі, – потребує всього, чого є надміру і що може згодитися захисникам Республіки. Є люди, що мають неймовірну зайвину

білизни, сорочок, сукна й чобіт. Усі ці речі мають бути складником революційних надходжень». Крім того, він вимагає просто позабирати все золото й срібло, «*metaux vils et corrupteurs*»[6 - «Мерзенні й ганебні метали» (франц.)], які справжній республіканець зневажає, до національної скарбниці, щоб там на них «викарбували зображення Республіки, і, очищені вогнем, вони служитимуть тільки потребам усього загалу. Нам потрібні лише криця й залізо, і тоді Республіка перемаже». Всі вимоги завершуються страшним закликком до нещадності: «Ми застосуємо всю повноту наданої нам влади; як зловмисність каратимемо все, що за інших обставин, можливо, називали б недбальством, слабкістю чи повільністю. Час напівзаходів і милосердя вже минув. Допоможіть нам щосили вдарити, бо інакше цей удар дістанеться й вам. Вибирайте – свобода або смерть».

У цьому теоретичному дописі вже згадано проконсульську діяльність Фуше. В департаменті Нижньої Луари – в Нанті, Невері та Мулені – він зважається на боротьбу з наймогутнішими силами Франції, перед якими з полохливою обережністю зупинилися навіть Робесп'єр і Дантон, – з приватною власністю та церквою. Фуше швидко й рішуче діє в дусі «*egalisation des fortunes*»[7 - «Майнового зрівняння» (франц.)], заснувавши так звані філантропічні комітети, куди нібито з власної волі заможні дають дарунки. Щоб цей захід не видався чимсь незначущим, Фуше відразу делікатно нагадує: якщо ніяк не скористається «багатій своїм правом полюбити режим свободи», то «Республіка має право конфіскувати все його майно». Фуше не терпить жодної зайвини, заповзятливо накладаючи руку на ті «*superflu*»: «Республіканцеві потрібні лише залізо, хліб і сорок екю ренти». Фуше забирає коні зі стаєнь, борошно з мішків, і кожен орендар власним життям відповідає за виконання його приписів; проконсул наказує випікати тільки хліб боротьби з усім світом, хліб рівності, заборонивши будь-яку пишну білу випічку. Щотижня таким самим робом виставляє п'ять тисяч рекрутів, споряджених кінями, взуттям, одягом і рушницями; силоміць запускає фабрики – все кориться його залізного завзяттю. Течуть гроші й податки, збори й побори, поставки й надходження, і через два місяці діяльності Фуше гордо сповіщає Конвент: «*On rougit ici d'être riche*», «Тут соромляться бути багатим». Та насправді годилося б казати: «Тут бояться бути багатим».

Жозеф Фуше, згодом мільйонер і герцог Отрантський, що з ласки короля знову побожно навернувся до церкви, за тих часів виявляє себе не тільки радикалом і комуністом, а й найлютішим, найзапеклішим борцем проти християнства. «Цей лицемірний культ треба заступити вірою в Республіку й добропорядністю», –

гримить він у відозвах, і вже палючими блискавками впали перші заходи на церкви й собори. Закон за законом, декрет за декретом: «Жодному священикові не вільно ходити в сутані за межами релігійних осередків»; священиків позбавили всіх привілеїв, бо «цьому зарозумілому класові, – аргументує Фуше, – пора повернутися до чистоти первісного християнства й стати громадянами». А невдовзі Фуше вже не досить очолювати армію, заправляти правосуддям, урядувати, мов необмежений диктатор: усі церковні повноваження він теж перебирає на себе. Скасовує целібат, звелівши священикам за місяць або оженитись, або всиновити дитину; просто серед ринку шлюбує і розлучає, сходить на кафедру (звідки завбачливо прибрано всі хрести та ікони) й виголошує атеїстичних казань, заперечуючи існування Бога та безсмертя. Були скасовані християнські погребові церемонії, єдиним піклуванням про небіжчиків став напис, вирізьблений на цвинтарі: «Смерть – це вічний сон». У Невері новітній папа для своєї доньки вперше заводить громадянські хрестини, назвавши її Ньевр на честь свого департаменту. З барабанами й сурмами вишикувалась національна гвардія, і на майдані просто неба без ніякої церкви охрещено й названо дитину. В Мулені на чолі загону Фуше з молотком у руках проїхав верхи всім містом, розбиваючи хрести, розп'яття та ікони, оті «ганебні» символи фанатизму. З пограбованих священицьких митр і вівтарних покрівів палили вогнища, а коли полум'я яскраво бухало вгору, навколо цих атеїстичних аутодафе витанцьовувала потолоч. Але боротися з неживим, з беззахисними кам'яними фігурами й потрощеними хрестами було лише половинним тріумфом для Фуше. Справжній настав тоді, коли, пройнявшись його красномовністю, архієпископ Франсуа Лоран зірвав із себе ризи й віджбурнув червону шапку, а за ним натхненно пішли ще тридцятьє священиків – успіх, що вогненним спалахом облетів усю Францію. Тепер перед своїми не такими меткими колегами-атеїстами Фуше міг чванькувато вихвалитися, що в підпорядкованій йому окрузі розчавлено фанатизм, услід за багатством викорінено й християнство.

Можна було б подумати, ніби це витівки одержимого, оскаженілий шал фанатичного химерника! Та насправді, навіть перебравшись в удавану пристрасть, Жозеф Фуше вираховує й далі, завжди залишаючись реалістом. Він знає, що мусить звітувати Конвентові, знає також, що разом з асигнаціями давно вже впав курс патріотичних фраз та відозв, і, якщо прагнеш зачудування, треба вдатися до мови металу. Тому, коли полки, які спорядив Фуше, йдуть маршем до кордонів, усю здобич з пограбованих церков він надсилає до Парижа. Скрині за скринями довозять до Конвенту, повні золотих ковчегів, розбитих і розплавлених срібних свічників, важких щирозлотих розп'яття і виколупаних самоцвітів. Фуше знає, що Республіці над усе потрібні живі гроші, і перший, сам-один посилає депутатам таку промовисту здобич із провінції. Депутати спершу вражені таким

свіжим завзяттям, а потім вітають його гучними оплесками. Відтоді в Конвенті знають і згадують Фуше як залізного чоловіка, найбезстрашнішого, найзавзятішого республіканця Республіки.

Коли, виконавши місію, Фуше повернувся до Конвенту, то вже не був незначним і незнаним депутатом 1792 року. Чоловік, що виставив десять тисяч рекрутів, вичавив з провінції сотню тисяч золотих екую, двісті тисяч фунтів щирого золота, тисячі зливків срібла, жодного разу не вдаючись до «rasoir national»[8 - «Національної бритви» (франц.)], до гільйотини, звичайно ж, «pour sa vigilance», своєю ревністю, породив захват у Конвенті. Ультрарякобінець Шомет публікує гімн про його звитяги. «Громадянин Фуше, – пише він, – доконав того дива, про яке я повім. Він ушанував старість, піклувався про німечних, стерігся лиха, розтоптав фанатизм, знищив федералізм. Він знову почав виплавляти залізо, арештував підозрілих, показово карав кожен злочин, переслідував та ув'язнював визискувачів». Через рік після того як несміливо, вагаючись, Фуше сідав на лави поміркованих, його вважають за найрадикальнішого радикала, і тепер, коли Ліонське повстання вимагало надто вже енергійної людини без докорів і вагань, хто міг видатись придатнішою кандидатурою для запровадження найстрахотливішого едикту, який коли-небудь вигадувала ця чи якась інша революція? «Твої дотеперішні заслуги перед Революцією, – декретує пишномовним жаргоном Конвент, – громадяни прирівнюють до завдання, що постає перед тобою. Ти маєш розпалити загаслий смолоскип громадянського духу у Ville Affranchie[9 - Вільному місті (франц.)] (Ліоні). Завершуй Революцію, доведи до кінця війну з аристократами, і та руїна, яку вони готували, нехай упаде на них самих і розчавить їх!»

І в образі месника та руйнівника, «Mitrailleur de Lyon»[10 - «Ліонського ката» (франц.)], Жозеф Фуше, майбутній мільйонер, а згодом герцог Отрантський, уперше потрапляє на сторінки світової історії.

Розділ II

Mitrailleur de Lyon

1793 рік

Книгу Французької революції рідко розгортають саме на одній з найкривавіших її сторінок, присвяченій Ліонському повстанню. Проте навряд чи ще десь, навіть у самому Парижі, так контрастно вимальовувались соціальні суперечності, ніж у цьому осередку шовкоткацтва, першому промисловому місті тодішньої дрібнобуржуазної й селянської Франції. Ще під час суто буржуазної революції 1792 року робітники там уперше згуртувались у значну пролетарську масу, гостро відмежувавшись від роялістичних духом капіталістів-підприємців. Не дивно, що саме на цьому гарячому конфліктному ґрунті і реакція, і революція прибрали найкривавіших, найфанатичніших форм.

Прихильники якобінської партії, маси робітників і безробітних, згуртувались навколо незвичайного чоловіка, одного з тих, що раптом зринають угору при будь-якому перетворенні світу; це люди наскрізь чисті, з ідеалістичною вірою, і вони завжди спричиняють більше лиха своєю вірою і проливають більше крові своїм ідеалізмом, ніж найцинічніші реальні політики й найнесамовитіші зарізяки. Завжди саме ці, зі святою вірою, релігійні, екстатичні люди, мавши найкращі наміри змінити і вдосконалити світ, дають поштовх до вбивств і всякого лиха, хоч самі відчувають до них огиду. Той з Ліона звався Шальє, він був забіглим священиком і колишнім крамарем, якому революція стала ще одним царством Ісусовим, справжнім і праведним, і прихилився він до неї з самовідданою, сліпою любов'ю. Для цього натхненного читача Жана Жака Руссо піднесення людства до розуму й рівності знаменувало прихід тисячолітнього царства, його полум'яна й фанатична любов до людей вбачала вже просто над обрієм зорю нової й неминущої людськості. Зворушливий дивак: коли впала Бастілія, пішки, шість днів і ночей несе він голірuch фортечний камінь із Парижа до Ліона і вмуровує його там у вітвар. Як самого Бога, новочасну піфію вшановує він Марата, цього пристрасного, вогнекровного памфлетиста, напам'ять вивчає його промови й дописи і, як ніхто інший, запалює робітництво своїми містичними та інфантильними промовами. Народ інстинктом відчуває в ньому палку, співчутливу любов до людини; ліонські реакціонери теж саме цього кристального, натхненного духом і майже до нестями одержимого любов'ю до людей чоловіка вважають ще небезпечнішим за найгаласливіших якобінських баламутів. До нього горнеться всяка любов, проти нього купчиться вся ненависть. А коли в місті почалися перші заворушення, цього неврастенічного і трохи кумедного фантаста запроторили, як заводія, до в'язниці. З допомогою сфальшованих листів насилу зліпили звинувачення й засудили його на смерть – щоб дати втямки решті радикалів і кинути виклик паризькому Конвентові.

Марно гінця за гінцем, аби врятувати Шальє, посилає обурений Конвент до Ліона. Він наказує, вимагає, погрожує знахабнілому магістратові. Але там уже твердо вирішили цього разу нарешті вишкіритись на паризьких терористів. Ліонська управа самовладно відкидає кожен протест. Свого часу там неохоче прийняли до себе жахітний інструмент – гільйотину, і стояла вона без ужитку в якійсь коморі. А тепер закортіло провчити тих поборників страхобства і оцей нібито гуманний винахід революції випробувати вперше на революціонері. Й саме тому, що машина ще не працювала, через невправність катів страта Шальє перетворилася на моторошні й огидні торттури. Тричі ковзала вниз тупа сокира, так і не перебивши засудженому шийних хребців. Нажахано дивився народ, як скуте, скривавлене тіло його вождя корчилось від неслівських катувань, аж поки зрештою кат милосердним помахом шаблі відтяв бідоласі голову.

Але та знівечена, тричі скалічена сокирою голова невдовзі стала для революції Афіною-месницею, а для своїх убивць – головою Медузи.

Конвент злякався, почувши про злочин: себто ціле французьке місто відкрито повстало проти Національних зборів? Такий зухвалий виклик одразу слід утопити в крові. Але й ліонський уряд знає, чого тепер можна сподіватися. Від опору Національним зборам він не криючись переходить до повстання. Стягує війська, лагодить оборонні споруди – проти співгромадян, проти французів, – відкрито чинить опір республіканській армії. Тепер зброя все вирішить між Парижем і Ліоном, між реакцією і революцією.

Міркуючи логічно, громадянська війна для молоді республіки тієї миті видавалася самогубством. Адже її становище ще ніколи не було таким загрозливим, розпачливим і безнадійним. Англійці захопили Тулон, пограбувавши флот і Арсенал, загрожували Дюнкеркові; водночас на Рейні та в Арденнах насаждала Пруссія з Австрією, а вся Вандея палахкотіла повстанням. Битви й заворушення струшували Французьку республіку від кордону до кордону. Та ці дні були достоту героїчними для французького Конвенту. Дослухаючись до могутнього й непомильного інстинкту, що небезпеку найкраще долати, йдучи їй назустріч, вожді після смерті Шальє відмовились від будь-якої згоди з його катами. «Potius mori quam foedari», «краще загибель, ніж угода», ліпше до семи воен додати ще одну, ніж укласти мир, що засвідчив би слабкість. І відчайдушний нездоланий порив, нелогічне й шалене завзяття врятували Французьку революцію, як згодом і російську (якій одночасно на півночі й півдні, на заході і сході загрожували англійці та найманці з усього світу, легіони

Врангеля, Денікіна й Колчака), в мить найбільшої небезпеки. Й не зарадило, що налякані ліонські городяни вже не криючись набирали військо з роялістів і доручили його королівському генералові, – з селянських садиб та з передмість виходили пролетарські солдати, і 9 жовтня республіканська армія штурмом узяла охоплену повстанням другу столицю Франції. Мабуть, цим днем Французька революція пишалася найдужче. Коли голова Конвенту врочисто підвівся й повідомив про остаточну капітуляцію Ліона, всі депутати зірвалися на ноги, обіймалися, тішились і раділи: на мить, здавалося, щезли всілякі чвари. Республіку врятовано, країна засвідчила світові непоборну силу, гнів і могутність народної республіканської армії. Та, на лихо, гордість мужністю переможців перекинулася у вихвалання, в трагічну забаганку заступити триумф терором. Страхітливим був порив до перемоги – тепер такою самою буде й помста переможеним: «Треба всім показати, що Французька республіка, молода Революція найсуворіше покарала тих, хто підняв руку на трибарвний прапор». І Конвент, поборник гуманності, зганьбив себе на весь світ декретом, що спирався на перші приклади історичних безумств – Барбаросу, що, мов дикий гун, сплюндрував Мілан, і на арабських каліфів. 12 жовтня голова Конвенту розгортає той страшний сувій, де запропоновано зруйнувати другу столицю Франції – і не менше. В цьому надто вже мало знаному декреті дослівно проголошено:

- «1. Національний конвент за пропозицією Комітету громадського порядку призначив Надзвичайну комісію з п'яти членів, щоб збройною рукою негайно покарати ліонських контрреволюціонерів.
2. Усі жителі Ліона мають бути роззброєні, і ту зброю слід передати захисникам Республіки.
3. Частина зброї слід дати патріотам, яких гнобили багатії й контрреволюціонери.
4. Місто Ліон треба зруйнувати. Треба знищити все, що належало заможним, залишаться тільки хатини злидарів, житла замордованих або переслідуваних патріотів, промислові споруди і будинки, що служать виховним і добродійним цілям.
5. Назву Ліон слід викреслити зі списку міст Республіки. Віднині сукупність будинків, які залишаться, матиме назву Ville Affranchie.

б. Аби нащадки дізналися про злочин і покарання роялістського міста, на руїнах Ліона слід спорудити колону з написом: „Ліон воював проти свободи – нема вже Ліона“».

Ніхто не зважився суперечити божевільній пропозиції обернути в руїну друге за розмірами місто Франції. Давно вже немає мужності у французькому Конвенті: відколи в кожного над головою загрозово зблиснула гільйотина, про милосердя і співчуття насмілюються тільки шепотіти. Сам себе залякавши, Конвент одностайно ухвалює вандалізм, а виконання доручає Кутонові, Робесп'єровому приятелеві.

Кутон, попередник Фуше, відразу збагнув безглуздя і згубність забаганки доброхитів зруйнувати найбільше промислове місто Франції, та до того ж його архітектурні пам'ятки, і то тільки на пострах. Першої ж миті він собі вирішив саботувати доручення. Але для цього необхідне майстерне прикидання. Тому Кутон іде на хитрощі, ховаючи свій потаємний намір пощадити Ліон, і притьмом заходжується вихвалити божевільний декрет про цілковиту руїну.

«Співгромадяни, – звертається він, – читаючи ваш декрет, ми сповнилися захвату. Так, місто неодмінно буде зруйноване, і це стане великою наукою всім, хто наважиться підняти руку на Вітчизну. Серед усіх величних і могутніх каральних заходів Конвенту досі бракувало тільки одного – повного руйнування... Але, співгромадяни, будьте спокійні, запевніть Національний конвент, що його принципи – наші принципи, і його декрет буде виконаний буквально». Проте, мов гімном привітавши своє доручення, Кутон насправді навіть не думав його виконувати, задовольнившись самими театралізованими заходами. Скалічений на обидві ноги дитячим паралічем, проте окрилений духом незламної рішучості, він звелів у Ліоні винести свій паланкін на ринковий майдан, символічним ударом срібного молоточка позначав будинки, які підлягали руйнуванню, й доповів трибуналові про страшну помсту. Цим він угамував і найзапекліших. Пославшись на нестачу робочих рук, поставив до роботи лише кількох жінок та дітей, що *pro forma*[11 - Для годиться (лат.).] з десятків разів недбало копнули лопатою біля будинків; страчено всього кілька чоловік.

Почувши про такі відрадні новини, місто відітхнуло, вражене негідним добром, діставши несподівану ласку. Але й терористи не спали, мало-помалу довідались про Кутонове милосердя й намагались присилувати Конвент до насильства. Скривавлений, знівечений череп Шальє, мов реліквію, привозять до Парижа, з бучною врочистістю показують у Конвенті і під захват юрби виставляють у соборі

Богородиці Паризької. Cunctator'a[12 - Загайного (лат.)] Кутона дедалі нетерплячіше осипають докорами: він млявий, повільний, боягуз – одне слово, не йому здійснювати таку показову помсту. Потрібен справді відважний і відповідальний депутат, справжній революціонер, що не сахатиметься крові й піде на крайнощі, чоловік із криці. Конвент зрештою перейнявся їхнім галасом і замість надто м'якосердого Кутона посилає в нещасне місто свого найвідважнішого трибуна – несамовитого Коло д'Ербуа (ходила чутка, ніби, ще як він був актором, його освистали в Ліоні, тож саме йому й годилося покарати ліонських городян); напарником Коло, а згодом і катом усього міста став архінайрадикальніший проконсул – сумнозвісний якобінець та ультратерорист Жозеф Фуше.

А чи був Фуше, так зненацька покликаний убивати, справжнім катом, «кровожерним», як називали тоді найзавзятіших терористів? За його словами, так. Мабуть, жоден проконсул у своїй провінції не був діяльнішим і завзятішим, революційнішим і радикальнішим за Фуше: він нещадно реквізував, плюндрував церкви, обдирав заможних, душив усякий опір. Але – його найпритаманніша риса! – терор він запроваджував тільки словами, наказами й погрозами, бо за всі тижні свого врядування в Невері і Кламсі не пролив ані крапельочки крові. Коли в Парижі, мов та швацька машинка, стукотіла гільйотина, коли Кар'єр у Нанті топив сотні підозрілих у Луарі, коли всією країною розкочувалось відлуння розстрілів, убивств і цькувань, то Фуше в своїй окрузі не мав на сумлінні жодної, ані однісінької політичної страти. Він знає – і це стрижень його психології – полохливість загалу, знає, що дикий загрозливий жест зробить більше, ніж сам терор. І згодом, коли махровим цвітом забуяла реакція і всі провінції стали звинувачувати своїх колишніх управителів, з округи Фуше закинули тільки те, що він знай погрожував смертю, та звинуватити його в якійсь реальній страті не міг ніхто. Отже, бачимо: Фуше, призначений катом Ліона, крові аж ніяк не полюбляє. Цей холодний і нечутливий чоловік, рахівник і комбінатор, за вдачею радше лис, а не тигр, і не потребує парування крові для збудження нервів. Він шаленіє (навіть і не здригнувшись усередині) на словах, у погрозах, проте насправді ніколи не прагнув, запаморочившись владою, смерті задля втіхи вбивати. Інстинктом і розумом (а не з гуманності) він шанує людське життя, якщо його власне в безпеці; аж тоді він заміряється на життя й долю інших людей, коли його життя чи прибутки під загрозою.

У цьому полягає одна з таємниць майже всіх революцій і трагічність долі їхніх вождів: ніхто з них не любить крові, проте всі вони змушені проливати її.

Демулен за письмовим столом, аж запінившись, вимагав трибуналу для жирондистів, та коли вже сидів у залі й почув, що отих двадцять двох, яких він сам притяг до суду, приречено на смерть, то, затремтівши й збліднувши, наче мрець, скочив і у відчаї вибіг: ні, не хотів він цього! Робесп'єр, що підписав тисячі декретів про арешт, два роки тому на дорадчих зборах протестував проти смертної кари, а війну таврував як злочин. Дантон, хоч і був засновником убивчого трибуналу, згодом, роз'ятривши душу відчаєм, вигукнув отакі слова: «Краще вмерти на гільйотині, ніж посилати на гільйотину». Навіть Марат, що в своїй газеті не криючись вимагав триста тисяч голів, намагався врятувати кожную поодинці, тільки-но та опинялася під лезом. Усі вони, зображені згодом кривавою звіриною, одержимими вбивцями, що п'яніли від трупного смороду, – всі вони десь на споді душі, як Ленін і вожді російської революції, відчували огиду до кожної страти; погрожуючи смертю, вони спершу хотіли цими погрозами тільки приструнчити своїх політичних опонентів, але, погодившись убивати теоретично, неодмінно засівали драконові зуби вбивств. Провина французьких революціонерів полягає не в тому, що вони п'яніли від крові, а в ужитку кривавих слів: аби лиш запалити народ і довести собі самим власний радикалізм, вони вхопилися за безум, вигадавши кровожерний жаргон і без упину марячи зрадниками та ешафотами. Та коли одержимий і сп'янілий народ, запаморочений цими несвітськими підбуреннями, справді почав вимагати проголошених доконечними «енергійних заходів», вождям забракло мужності заперечити: вони були змушені гільйотинувати, щоб за балачки про гільйотину не покарали як за брехню. Їхні дії неминуче мусили наздоганяти слова, почалися нелюдські перегони, коли кожен боявся пасти задніх у гонитві за народними симпатіями. Немов за невпинним законом тяжіння, одна страта тягла за собою інші; якщо вже закрутилася гра в криваві слова, то будуть дедалі дикіші намагання облічити свою запопадливість у людських головах; не задля втіхи, не з пристрасті і аж ніяк не внаслідок рішучості віддано на поталу тисячі люду, – а через нерішучість політиків та партійців, що не мали мужності опиратись народові, зрештою, через страх. На жаль, світова історія – це не тільки, як гадає більшість, історія людської мужності, а ще й людського боягузтва; політика – не керування громадською думкою, хоч як намагаються утвердити таку віру, а рабське схиляння вождів перед тими силами, які вони самі утворили й покликали до життя. Як війни, так і політичні злочини завжди є наслідком гри небезпечними словами, надмірного розпалювання національних пристрастей; жодне нечестя й жорстокість на землі не пролили стільки крові, як людське боягузтво. Отак і в Ліоні Жозеф Фуше став катом усього міста: не з республіканського завзяття – таж йому жодні пристрасті не відомі, – а лише зі страху накликати неласку, видатись поміркованим. Та в історії важать не думки, а дії, і хоча він тисячі разів боронився словом, ім'я його назавжди стало ім'ям «Mitrailleur de Lyon». Згодом

навіть герцогська мантія не приховає кривавих плям на його руках.

7 листопада до Ліона добирається Коло д'Ербуа, а 10-го – Жозеф Фуше, відразу беручись до роботи. Але перед справжньою трагедією відставний комедіант і його помагач, що вже скинув костюм священика, ставлять коротенькі ігриська сатирів – здається, найбезсоромніші й найзухваліші в усій Французькій революції, – щось на кшталт чорної меси серед білого дня. Приводом до цієї оргії атеїстичного переситу стало погребове вогнище мученикові свободи – Шальє. О восьмій годині ранку почалась увертюра: з усіх церков забирали останні святощі, з віктарів видирали розп'яття, тягли ризи й багрянці, потім через усе місто до Земельного майдану спорядили гидомирну процесію. Четверо прибулих з Парижа якобінців несли на ношах, вистелених трибарвними килимками, весь завітаний бюст Шальє, поряд стояла урна з його прахом, а також невелика клітка ніби-то з тим голубом, що прилітав до мученика у в'язницю. За марами врочисто й поважно виступало трійко проконсулів, ідучи на новітнє богослужіння, де малося з пишнотою продемонструвати ліонському людові божественність мученика свободи – Шальє, «Dieu sauveur mort pour eux»[13 - «Якому Господь дарував вічне життя» (франц.)]. Але цю, вже й так прикру патетичну церемонію зробив ще ганебнішою вкрай дошкульний і дурнуватий несмак: тріумфально, стрибаючи, мов індіанці, галаслива юрба тягла пограбоване церковне начиння, чаші, ковчеги та ікони; позаду дріботів віслук, якому на голову хтось вправно настромив крізь вуха вкрадену єпископську митру. До хвоста бідолашного вуханя прив'язали розп'яття й Біблію – отак серед білого дня, на радість ревучій потлочі, у вуличному брудові на віслучому хвості теліпалося Євангеліє.

Нарешті просурмили військові фанфари, всі спинилися. На широкому майдані на віктарі з лугового дерну врочисто встановили бюст Шальє та урну, а три народні представники побожно схилились перед новітнім святим. Першим просторікував досвідчений актор Коло д'Ербуа, потім говорив Фуше. Вмівши так добре мовчати в Конвенті, він раптом віднаходить голос, надміру заходившись голосити над гіпсовим погруддям: «Шальє, Шальє, тебе вже нема! Мученику Свободи, ти став жертвою вбивць, але кров тих злочинців стане єдиною спасенною жертвою, що дасть полегкість твоїй згорьованій душі. Шальє, Шальє! Перед твоїм образом ми присягаємо помститися за твоє мучеництво, а замість курного фіміаму паруватиме кров аристократів». Третій народний представник був не такий красномовний, як аристократ у прийдешньому майбутній герцог Отрантський. Він святобливо поцілував бюст у чоло й кинув над майданом: «Смерть

аристократам!»

Після такого врочистого потрійного вшанування запалили величезне багаття. Й оком не змигнувши разом з обома колегами дивився Жозеф Фуше, донедавна ще мавши на голові тонзуру, як від осячого хвоста відрізали Євангеліє і жбурнули у вогонь, де в яскравому полум'ї з риз, требників, облаток і дерев'яних святих воно оберталось у дим. Потім, немов винагороджуючи за блюзнірську службу, того сірого на копитах напоїли зі священної чаші. Скінчивши таку нестерпучу гидоту, четверо якобінців знову взяли на плечі погруддя Шальє й занесли до церкви, де врочисто вмостили його на вівтарі замість потрощених зображень Сина Господнього.

А щоб пам'ять про таку врочистість зоставалася неминущою, через кілька днів випустили медаль. Але сьогодні її не знайти, очевидно, згодом герцог Отрантський їх усі поскуповував і знищив, так само як і книжки, що докладно описували цю величну звитягу його ультраякобінського й атеїстичного періоду. Він і сам усе добре пам'ятав. Але згодом його світлості, панові сенатору, міністрові найхристияннішого короля надто було б уже прикро, якби хто інший міг пам'ятати чи пригадати ліонську відправу.

Хоч як огидно почав свій перший день у Ліоні Жозеф Фуше, проте вдавався лише до театру й сміховинного маскараду, нічєї крові ще не пролито. Та вже наступного дня консули невідлучно замкнулись у віддаленому будинку, а боронячись від непроханих, виставили навколо збройні пости – немов символічно взяли двері на штаби перед усякою ласкою, проханням і милосердям. Створили революційний трибунал, а про те, яку моторошну Варфоломіївську ніч готували народні королі Фуше й Коло, писалося в їхньому страшному листі до Конвенту: «Ми виконуємо, – писали обидва, – нашу місію з завзяттям, властивим справжнім республіканцям, і з тієї висоти, на яку підніс нас народ, ми не опустимось задля нікчемних інтересів кількох людей, що мають більшу або меншу провину. Ми відгородилися від усіх, щоб не марнувати часу й ні на кого не зважати. Перед нашими очима тільки Республіка, що звеліла дати науку, провчити так, щоб затямили скрізь. Ми чуємо тільки волення народу, який вимагає негайно і страхітливо помститися за кров патріотів, аби не довелося знову побачити, як вона ллється. Ми переконані: в цьому мерзенному місті невинні тільки ті, кого гнобили та ув'язнювали кати народу, ми нітрохи не віримо сльозам каяття. Нашої сили не ослабить ніщо. Громадяни, ми запевняємо вас, що вважатимемо милосердя за небезпечну слабкість, здатну за мить знову роздмухати злочинні

сподівання, тоді як їх слід загасити геть. Виявити бодай комусь милосердя – значить, дати попуску всім злочинцям і зробити наше правосуддя нечинним. Руйнування надто вже забарне, республіканське нетерпіння вимагає швидких засобів: тільки вибухи та всепожерний вогонь виявлять усю силу народного гніву. Воля народу – не те, що воля тиранів, її стримувати не слід, нехай буде вона, мов буря».

І, за програмою, буря впала 4 грудня, невдовзі жахітною луною прогримівши над усією Францією. Рано-вранці з тюрми вивели шістдесят зв'язаних по двоє молодих арештантів. Але не потягли до гільйотини, що, за словами Фуше, «працювала повільно», а вивели на Бротійські луки по той бік Рони. Про свою долю жертви здогадались, побачивши абияк викопані одна біля одної дві канави, а гармати за десять кроків від них вказали на метод масової бойні. Безборонних збили до купи й позв'язували, обернувши на ревучу, тремтячу й стогнучу грудку людського відчаю, що марно боронилась і борсалась. Звучить команда – із тієї вбивчої відстані, з жерел, до яких, здавалося, й віддих долинав, на людей, заціпенілих від жаху, вилітає картеч. Щоправда, не всі жертви загинули від першого залпу, декому тільки руку або ногу відірвало, іншим вирвало нутрощі, а хто, припадком, навіть поранений не був. Та поки кров широким булькотливим струмком ще стікала в могили, за другою командою на решту ще живих жертв помчали вершники з шаблями та пістолетами, рубали кожного, хто стогнав і зойкав, стріляли в людську отару, що, не мавши як утекти, здригалась і сіпалася, аж поки стихло останнє харчання. Винагородою за вбивство катам став одяг і взуття, стягнені з шістдесяти ще теплих трупів, перше ніж їх, голих і посічених, абияк попрिकопувано.

То був перший зі славетних розстрілів Жозефа Фуше, згодом міністра найхристияннішого короля, і наступного дня про те з гордощами ознаймила полум'яна прокламація: «Виконуючи доручену місію, народні представники не знатимуть ніякого жалю; у їхні руки народ дав громовиці своєї помсти, і вони тільки тоді їх випустять, коли згинуть усі вороги свободи. Вони сміливо переступлять через довгі ряди могил зі змовниками, щоб на руїнах постало щастя нації та оновився світ». І таки того самого дня ота згубна «сміливість» знову була підтверджена вбивствами з гармат на Бротійських луках, цього разу на показнішому, численнішому гурті. На бойню пригнано вже двісті десять голів людської худоби, скрутивши їм ззаду руки й забивши за кілька хвилин рубаним свинцем картечі й залпами піхоти. Процедура була така сама, але цього разу різникам дали полегшу – відібрали в них надокучливу роботу, й після звитяжних убивств вони вже не мусили бути ще й грабарями своїх жертв. Навіщо тим паскудам грабарі? Ноги жертв ще шкрябали й рили землю, а кати вже здирали

скривавлені черевики, а потім жбурнули оголені тіла, які часто ще й сіпались, у текучу могилу Рони.

Та навіть на це моторошне жахіття, від якого здригнулася вся країна й світова історія, Жозеф Фуше накладає заспокійливу вдяганку з урочистих фраз. Те, що Рону загиджено роздягненим трупом, він вихваляє як політичний здобуток, бо, пливучи аж до Тулона, забиті будуть відчутним знаком невблаганної і страхітливої республіканської помсти. «Треба, – пише він, – щоб вкинуті до Рони закривавлені трупи пливли вздовж берегів за течією аж до гирла, до безчесного Тулона, щоб навіяти жах полохливим і жорстоким англійцям, які б навіч побачили всемогутність народу». Справді, в Ліоні така наочність уже й непотрібна, там іде страта за стратою, гекатомба за гекатомбою. Здобуття Тулона Фуше вітає «сльозами радості» й додає, що на честь свята «під рушничні жерла поставив двісті заколотників». Марний будь-який заклик до милосердя. Двох жінок, що надто вже ревно благали кривавий трибунал про волю для своїх чоловіків, прив'язали біля гільйотини; ніхто й близько не міг підступити до будинку народних депутатів і просити пощади. Але що несамовитіше тріщать рушниці, то грізніші слова проконсула. «Так, нам не бракне відваги визнати, що ми пролили чимало нечистої крові, проте тільки з людяності та обов'язку... Каральну громовицю, яку ви вклали нам до рук, триматимемо, поки воля ваша. І аж доти простуватимемо вперед, без спочину б'ючи ворогів, поки цілковито, страшно і швидко винищимо їх».

І тисяча шістсот страт за кілька тижнів показали, що цього разу, як виняток, Фуше казав правду.

Заходившись коло тієї бойні й натхненно звітуючи про неї, Жозеф Фуше і його колега не забули й про друге згубне доручення Конвенту, яке мали виконати в Ліоні. Вже першого дня вони поскаржились до Парижа, що за їхнього попередника визначене декретом руйнування міста відбувалося «дуже повільно», – «а тепер міни прискорять руйнівну роботу, вже взялися до діла сапери, й за два дні Белькурові будівлі будуть висаджені в повітря». Як найгарніші, ті уславлені фасади, що їх за Людовіка XIV збудував учень Мансара, були приречені першими. Мешканців тих будинків брутально вигнано на вулицю, і за кілька тижнів сотні безробітних чоловіків та жінок безглуздо й доценту зруйнували пишні архітектурні витвори. В нещасному місті тільки й чулися стогони та зітхання, гарматні постріли й гуркіт обвалених стін. Комітет «de justice» винищував людей, комітет «de demolition» – будинки, а комітет «des

substances»[14 - «Справедливості»... «руйнування»... «постачання» (франц.).] нещадно реквізував життєві засоби, матеріали й цінності. Від підвалу до горища обнишпорювано кожен будинок, шукаючи причаєних людей і сховані скарби; двоє чоловіків, Фуше та Коло, повсюди насаджували терор, а самі, невидні й невсипущі, ховались у своїй кам'яниці під охороною варти. Вже найкращі палаци зруйновано, в'язниці, хоч у них без упину напихали нових арештантів, наполовину спорожніли, крамниці виметено, тисячі людей зросили кров'ю Бротійські луки – аж нарешті двоє сміливих громадян зважились (а тут і головою можна було накласти!) мерщій податися до Парижа й благати Конвент, щоб той не дав стерти з лиця землі все місто. Зрозуміло, текст їхньої супліки був дуже обережний, ба навіть запобігливий, і починався з похвали та уславлення геростратівського декрету, «написаного немов самим генієм Римського сенату». Але далі посланці благали про «ласку до покаючих грішників, до слабких, що схибнулися, і – наберімося сміливості сказати – до тих, що й зовсім невинні».

Але проконсули вчасно дізналися про таємне звинувачення, і з кур'єрською поштою до Парижа помчав красномовніший Коло д'Ербуа, щоб негайно відбити удар. Наступного дня він набрався зухвальства і в Конвенті та серед якобінців, замість виправдовуватись, нахвалявся масовими стратами як новою формою «гуманності». «Ми хотіли, – казав він, – щоб народ не потерпав від жахливого видовиська багатьох послідовних страт; через те комісари ухвалили вбивати всіх зрадників і засуджених в один день, породивши цим прагненням справжнє розчулення (*veritable sensibilite*)»; у якобінців Коло ще палкіше вихваляє нову «гуманну» систему: «Авжеж, нам закидають, що ми одним залпом покінчили з двома сотнями засуджених, а хіба ви не знаєте, що це робилося з жалю? Коли гільйотинують двадцятьох, то останній з них умирає двадцять разів, а тут двадцятєро зрадників гине воднораз». І справді, ці зужиті фрази, похапцем витягнені з кривавого каламаря революційного жаргону, справили враження. Конвент і якобінці схвально приймають пояснення Коло, цим самим даючи проконсулам патент на дальші езекуції. Того ж дня Париж святкує похорон Шальє в Пантеоні – честь, виявлена доти тільки Жанові Жакові Руссо та Маратові, – а його полюбовниці, як і Маратовій, призначають пенсію. Мученика привселюдно проголошено національним святим, а всі насильства Фуше й Коло визнано за праведну помсту.

І все-таки відтоді обидва почуваються вже незатишно, загрозливе становище в Конвенті, його хитання між Дантоном і Робесп'єром, поміркованістю й терором вимагали щонайбільшої обережності. Отож вони вирішили поділити ролі: Коло д'Ербуа залишався в Парижі, щоб приглядатися до настроїв у комітетах і в Конвенті, щоб гарячим і грубим словом першому відбити будь-який можливий

закид, а дальші страти припали на долю «завзяття» Фуше. Для нас багато важить, що протягом певного часу Жозеф Фуше був необмеженим самовладцею, бо згодом він спритно намагався зіпхнути всі насильства на свого щиросердого колегу. Та факти засвідчують: і тоді, коли він урядовав сам-один, покоси смерті були не меншими. За день розстрілювано п'ятдесят чотири, шістдесят, сто чоловік – хоч Коло й не було, – обвалено міські мури, підпалено будинки, спорожнено стратами в'язниці, а Жозеф Фуше й далі аж реве, приправляючи власні дії хвальковитими кривавими словами: «Народ схвалює і вітає вирок трибуналу, що дбають про його спокій, наганяючи страх самим злочинцям. Помиляється, хто гадає, ніби ми колись хоч когось ушанували помилуванням: такого ми не зробили ні разу!»

Аж раптом – що сталося? – Фуше змінює тон. Тонким нюхом він здалеку зачуває, що вітер у Конвенті от-от повернеться, до нього вже не докочується відлуння дзвінких езекуційних фанфар. Його друзі-якобінці, такі ж атеїсти, як і він, – Ебер, Шомет, Ронсен, – чомусь раптом, і то назавжди, замовкли, їх усіх зненацька вхопила за горлянку безжальна Робесп'єрова рука. Завжди спритно маневруючи між нещадністю й жалісливістю, всіма засобами пробиваючи шлях то вліво, то вправо, цей тигр-мораліст несподівано накидається з засідки на ультрарадикалів. Він виманив Кар'єра, що в Нанті не менш радикально топив, ніж Фуше в Ліоні розстрілював, до Парижа – звітувати перед Національними зборами. У Страсбурзі через свого поплічника Сен-Жюста затяг на гільйотину несамовитого Євлогія Шнайдера, прилюдно назвав дурницями і скасував у Парижі атеїстичні народні вистави, що їх запровадив Фуше в провінції та Ліоні. Як і завжди, стривожені й перелякані депутати роблять усе, досить Робесп'єрові кивнути.

Давній страх опановує Фуше: опинитися не з більшістю. Терористів повалено – навіщо й далі бути терористом? Ліпше негайно перекинутись до поміркованих, до Дантона й Демулена, що вимагали тепер «трибуналу милосердя»; слід негайно розгорнути плаща для свіжого вітру. 6 лютого Фуше раптом наказує припинити розстріли, і тільки гільйотина (на яку він колись нарікав у памфлетах, що вона повільно працює) ледь-ледь порається далі: дві, щонайбільше три голови за день – сута дрібниця, як порівняти з давнішими національними святами на Бротійських луках. Миттю звертає він тепер усе своє завзяття супроти радикалів, проти упорядників своїх свят і виконавців своїх наказів, революційний Савл перекидається раптом у гуманного Павла. Фуше простісінько переходить на протилежний бік, друзів Шальє називає «збориськом анархістів і

заколотників», швидесенько розпускає десяток-другий революційних комітетів. І тут сталося щось вельми незвичайне: зацькована, до смерті перелякана ліонська людність у герої розстрілів Фуше зненацька побачила свого рятівника. А ліонські революціонери знов один за одним послали гнівні листи, звинувачуючи Фуше в млявості, зрадах і «утисках патріотів».

Саме в таких сміливих змінах, у зухвалих переходах серед білого дня до іншого табору, у втечах до переможця й полягають военні хитрощі Фуше. Тільки завдяки цьому вирятовує він власне життя. Він грав на обидва боки. Якби в Парижі його звинуватили в надмірному милосерді, він міг би показати тисячі могил і зруйновані ліонські фасади. Якби ж його звинуватили в убивствах, міг би послатися на скарги якобінців, що закидали йому «модерантизм» – завелику поміркованість. Він міг – це вже звідки вітер повіє – з правої кишені витягти посвідку про нещадність, а з лівої – про людяність, міг однаково виступати і катом, і рятівником міста Ліона. І справді, отакими хитрими шулерськими фокусами йому пощастило згодом усю відповідальність за вбивства почепити на шию своєму щиросердому й простакуватому приятелеві Коло д'Ербуа. Але йому вдалось одурити тільки нащадків: у Парижі невблаганно чатує Робесп'єр, ворог, який не може подарувати Фуше, що той випхав з Ліона його власну людину – Кутона. Двоязикового Фуше він знає ще з Конвенту і з неослабною пильністю стежить за всіма його переходами й перетвореннями, коли той тепер квапливо ховається від бурі. Робесп'єрова недовіра має залізні пазури: з них не видається ніхто. 12 жерміналя Робесп'єр примусив Комітет громадського порятунку відправити Фуше погрозливий декрет з наказом негайно прибути до Парижа і звітувати про ліонські події. Той, хто три місяці очолював невблаганний суд, тепер сам іде до трибуналу.

До трибуналу, а за що? За те, що він за три місяці вбив дві тисячі французів? Здавалося, за те, що й Кар'єр та решта катів народу. Та аж тепер усі дізналися про політичну геніальність останнього приголомшливого перетворення Фуше: ні, він має відповідати за утиски радикальної «Societe populaire»[15 - «Народної громади» (франц.)], за переслідування якобінських патріотів. «Mitrailleur de Lyon», того, що стратив дві тисячі жертв, звинувачують – незабутній історичний фарс! – у найшляхетнішому злочині, який тільки знає людство: в надмірній людяності.

Боротьба з Робесп'єром

1794 рік

З квітня Фуше дізнається, що його для звіту вимагає в Париж Комітет громадського порятунку, 5-го сідає в подорожню карету. Його від'їзд супроводять шістнадцять глухих ударів, шістнадцять ударів гільйотини, востаннє виконавши при ньому різницький обов'язок. І ще два найостанніші вироки dokonano поспіхом того дня, два вже аж надто дивні, бо хто ж був запізною жертвою масових убивств, чиї голови (як цинічно казали в ті часи) треба сплюнути в кошик? Не хто, як ліонський кат і його помічник. Навіть до тих, хто з однаковою байдужістю з наказу реакції гільйотинував Шальє та його друзів, а потім з наказу революції – цілі сотні реакціонерів, теж дійшла черга ставати під ніж. Хоч як би хотілося, з судових актів важко второпати, які злочини їм приписували; їх, очевидно, просто віддали на пожертву, щоб не розповіли наступникам Фуше й нащадкам про Ліон. Найкраще вміють мовчати мертві.

Аж після цього покотилася карета. Навсібіч розкидався думкою Фуше, ідучи до Парижа. Звичайно, міг він себе втішати, ще не все втрачене; в нього в Конвенті ще чимало впливових друзів, передусім великий Робесп'єрів суперник Дантон; можливо, йому все-таки пощастить зупинити того Страхітливого? Де вже було знати Фуше, що в ці вирішальні хвилини революційні події котяться швидше, ніж колеса поштової карети з Ліона до Парижа! Що вже два дні у в'язниці близький його приятель Шомет, що вчора з наказу Робесп'єра запхано під гільйотину величезну лев'ячу голову Дантона, що сьогодні Кондорсе, духовний проводир правих, не ївши й не пивши, блукає околицями Парижа, а завтра, уникаючи суду, ковтне отруту? Їх усіх повалив один чоловік – Робесп'єр, його найзапекліший політичний супротивник. Тільки ввечері 8 квітня добувшись до Парижа, дізнається Фуше про все те лихо, до якого він сам поліз у пашу. Господь лише знає, спав чи не спав проконсул Жозеф Фуше цієї першої ночі в Парижі.

Уже наступного дня Фуше подався в Конвент, нетерпляче ждучи початку засідання. Та дивна річ, велика зала аж ніяк не повна, половина, ба навіть більше половини місць іще вільні. Звичайно, частина депутатів могла виконувати доручення або десь-інде загаятись, але ж яка зяюча порожнеча на місцях правих, де колись сиділи вожді, жирондисти, блискучі оратори революції! Де вони? Двадцять два найсміливіші – Верньйо, Брісо, Петіон тощо – або загинули на

ешафоті, або наклали руки на себе, або з ними розправились під час утечі. Шістдесят трьох чоловік, що насмілились боронити своїх друзів, більшість запроторила у вигнання – Робесп'єр одним страхітливим ударом розбив сотню своїх правих супротивників. Та не менш завзято потрощив Робесп'єрів кулак власні лави – «гору»: Дантона, Демулена, Шабо, Ебера, Фабра д'Еглантена, Шомета й ще зо два десятки. Всі вони ставали проти його волі, проти його пихатого деспотизму – всіх він потрутив у могилу.

Ніхто не звертав уваги на цього дрібного й сухого невидного чоловічка з жовтим, блідим обличчям, низьким похилим чолом, малими й водявими підсліпими очима, що довгий час був затулений велетенськими постатями попередників. Але час, мов косою, прорізав йому дорогу: після загибелі Мірабо, Марата, Дантона, Демулена, Верньйо, Кондорсе – трибуна, агітатора, вождя, письменника, оратора і мислителя молоді республіки – він тепер став усім в одній особі, pontifex maximus[16 - Верховним жерцем (лат.)], диктатором і тріумфатором. Із тривогою дивиться Фуше, як коло його супротивника запопадливо метушаться догідливі депутати, а той з несхитною байдужістю сприймає такий пошанівок; закутий у «чесноту», мов у панцер, недоступний і непроникний, Непідкупний чванькувато й підсліпо позирає на кін, упевнений, що супроти його волі не зважиться повстати вже ніхто. Але один таки наважився – той, що вже не мав чого втрачати: Жозеф Фуше попросив слова для виправдання своїх дій у Ліоні.

Вимога, щоб Фуше виправдовувався перед Конвентом, належала Комітетові громадського порятунку, бо не Конвент, а Комітет вимагав від нього пояснень. Проте Фуше звернувся до найвищого й найавторитетнішого органа – Національних зборів. Такий учинок потребував неабиякої сміливості. І все ж голова надає йому слово. Адже Фуше – не перший-ліпший депутат, у цій залі його згадували не раз, його заслуги, рапорти і дії не забуті. Фуше виходить на трибуну й читає докладну доповідь. Збори слухають не уриваючи, без будь-яких ознак співчуття чи неприхильності. Але й після промови жодна рука не ворухнулась. Конвент уже заляканий. Усіх цих чоловіків за рік звалашила духовно гільйотина. Колись вільно й пристрасно висловлюючи переконання, сміливо, гучно й відкрито беручи участь у боротьбі слів і думок, нині вони вже не люблять виказувати себе. Відколи кат, мов Поліфем, почав то справа, то зліва хапати людей з їхніх лав, відколи над кожним їхнім словом примарною тінню нависла гільйотина, депутати воліють не говорити, а мовчати. Кожен ховається за рештою, зиркне вправо і вліво, перше ніж наважиться ворухнутись, важким

сірим туманом на кожному обличчі залягає страх. Ніщо так не принижує людину, надто вже людську масу, як страх перед Невидним.

Цього разу депутати теж ні на що не зважились. Тільки б хоч якось не зачепити комітети – той невидимий трибунал! Виправдань Фуше вони і не прийняли, і не відхилили, а просто дали їх на розгляд Комітетові; одне слово, висадили на той самий берег, від якого так ревно відгрібав Фуше. Першу свою битву він програв.

Тепер Фуше пройняло циганським потом. Надто далеко він заплив, не знаючи берега, – нині ліпше мерщій відступити. Краще капітулювати, ніж одинцем боротися з наймогутнішим. Отож Фуше покайно стає навколішки, схиляє голову. Цього ж таки вечора він подався до Робесп'єра додому, щоб поговорити з ним, або, правду кажучи, виблагати ласку.

Не було при тій розмові жодного свідка. Знаємо тільки, чим вона скінчилась, а уявити її можна, спираючись на страхітливо разючий опис таких відвідин у мемуарах Барраса. Певне, що й Фуше мусив, ще не ставши на дощаний поріг невеликого міщанського будинку на вулиці Сент-Оноре, де Робесп'єр, мов на вітрині, виставляв свою чесноту і злидні, відповідати господарям, що, наче святощі, берегли свого бога й пожилця. Певне, й Фуше, як і Барраса, Робесп'єр прийняв у малій, тісній кімнаті, марнославно оздобленій самими Робесп'єровими портретами, мабуть, і сісти не запросив, а трактував з одвертою неприязню й зумисною чванькуватою зневагою, мов послідущого злочинця. Бо цей чоловік, що несамовито кохався на чесноті й не менш нестямно і сліпо був залюблений у власну чесноту, не має милосердя й прощення для тих, хто бодай раз мав думки не такі, як у нього. Нетерпимий і фанатичний, Савонарола розуму й «чесноти», він відкидає будь-які спроби домовитись – ба навіть ворожу капітуляцію; саме там, де політика владно вимагає порозуміння, він насаджує скам'янілу ненависть і догматичну зарозумілість. А з того, що все-таки казав тоді Фуше Робесп'єрові і що йому відповів той суддя, знаємо тільки одне: то було не ласкаве прийняття, а нищівна й нещадна проповідь з амвона, холодна й неприхована погроза, смертний вирок во плоті. Тремтячи з люті, переступаючи поріг уже на вулицю Сент-Оноре, відкинутий, принижений і загрожений, Фуше знає, що віднині тільки одне врятує йому голову: коли друга голова – Робесп'єрова – впаде першою в кошик. Війну на смерть і життя оголошено. Розпочався поєдинок Фуше з Робесп'єром.

Поєдинок Робесп'єра з Фуше належить до найнапруженіших, психологічно найгостріших епізодів історії революції. Обидва розумні, обидва політики, але обидва й досі – і зачепа, і той, хто боронився, – помилялися в одному: надто довго недооцінювали один одного, хоча кожен гадав, ніби віддавна знає супротивника. Робесп'єр для Фуше – й досі сухий і виморений адвокат, що разом з ним у провінційному араському клубі ставив жартівливі сценки, фабрикував солоденькі віршики в Грекуровій манері, а потім нескінченними фразами знуджував Збори 1789 року. Фуше не помітив, а якщо й помітив, то запізно, що внаслідок упертої наполегливої роботи над собою разом із зростанням завдань демагог Робесп'єр зробився державним діячем, спритний інтриган став тверезим політиком, а ритор – справжнім оратором. Відповідальність майже завжди підносить людину до величі – і так зріс Робесп'єр, відчуваючи власну обраність, вважаючи, що з-поміж усіх тих неситих заробітчан і нестримних галасунів доля йому одному доручила порятунок Республіки. Мов святу й доконечну місію в інтересах людства, він береться втілювати саме свою концепцію республіки, революції, доброзвичайності й навіть божественності. В оцій Робесп'єровій незламності полягають водночас увесь чар і слабкість його характеру. Бо, сп'янілий від власної несхитності, зчарований своєю догматичною міццю, кожную думку, відмінну від власної, він вважає не просто іншою, а зрадою, і тому крижаним кулачком інквізитора штовхає кожного інакодумця, мов еретика, на новітнє вогнище – гільйотину. Безперечно, в Робесп'єрі 1794 року жила велика й чиста ідея. Та ліпше сказати – не жила, а заклала в ньому. Як вона від нього, так і він від неї не могли відокремитись (доля всіх догматичних натур), і цей брак душевного тепла, поривного гуманізму позбавив його дії справді значущої сили. Його міць – тільки в несхитності, сила – тільки в твердості; диктаторство стало для нього змістом і формою життя. Отже, лише тавро власного «я» він міг поставити на революції – або мусив зламатися.

Такий чоловік не терпить ніяких заперечень, жодного інакодумства в царині духу, жодних супутників, а ще менше супротивників. Людей він може терпіти тільки тоді, коли вони віддзеркалюють його власні погляди, і доти, доки будуть у духовному рабстві, як-от Сен-Жюст і Кутон; усі інші неминуче осідають на дно в пересиченому розчині його жовчного темпераменту. Та лихо тим, хто не тільки відхилився од його думки (він і цих переслідував), а й зухвало суперечив його волі, не шанував його непомильності. І нині це вчинив Фуше. Він ніколи не звертався до Робесп'єра за порадою, не схилявся перед колишнім приятелем, а сидів на лавах його ворогів, зухвало вийшов за встановлені волею Робесп'єра межі поміркованого та обережного соціалізму, проповідуючи комунізм і атеїзм. Але досі Робесп'єр не дуже й приглядався до Фуше – такий-бо він незначущий. Для Робесп'єра цей депутат – лише малий монастирський учитель, що був

нареченим його сестри й ходив у сутані, дрібний, задрипаний честолюбець, що зрадив Бога, наречену й усі свої переконання. Робесп'єр зневажав Фуше всією гуртовою ненавистю несхитності до гнучкості, безмежності жадань до низькопоклонства; ставився до нього з недовірою релігійних натур до профанів. Але досі ця ненависть оберталася не проти Фуше, а проти породи, до якої той належав. Робесп'єр із властивою йому зарозумілістю досі його не помічав: навіщо перейматись інтриганом, якого можна розтоптати коли завгодно? Віддавна зневажавши Фуше, Робесп'єр лише пильнував його, але по-справжньому з ним не боровся.

Кінець ознакомительного фрагмента.

notes

Примітки

1

«Незвичайного генія» (франц.). (Тут і далі примітки перекладача).

2

«Найрозумнішою головою, яку я знаю» (франц.).

3

«Темна справа» (франц.).

4

«Друзів конституції» (франц.).

5

«Паскудні багатії» (франц.).

6

«Мерзенні й ганебні метали» (франц.).

7

«Майнового зрівняння» (франц.).

8

«Національної бритви» (франц.).

9

Вільному місті (франц.).

10

«Ліонського ката» (франц.).

11

Для годиться (лат.).

12

Загайного (лат.)

13

«Якому Господь дарував вічне життя» (франц.).

14

«Справедливості»... «руйнування»... «постачання» (франц.).

15

«Народної громади» (франц.).

16

Верховним жерцем (лат.).

Купить: <https://tn.knigapoisk.com/ru/stefan-cveyg/zhozef-fushe>

Текст предоставлен ООО «ИТ»

Прочитайте эту книгу целиком, купив полную легальную версию: [Купить](#)